

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 141
(17942)

2010 чылдың
ноябрь 23,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail: shyntuva@mail.ru

Нинтилел-политиктиг солун

Чонга социал деткимче

АЖЫЛ-ХҮЛЭЭЛГЕЗИН КҮҮСЕДИП ЧОРААШ...

Бүдүрүлгө черлеринге ажылдап тургаш, озал-ондакка таварышканының түңнелинде инвалид болган Соңгулда Комбучев Ооржакка база Андрей Георгиевич Назаровка Россия Федерация-зының Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада регион салбыры «ВАЗ-2105» автомашиналарның дүлгүүрүн тывыскан.

Күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы Мур Хоюгбанның чугаалап турары-биле алырга, чеди чыл бу-гаар бо ийи хамаатыга «Ока» машиналарны берген. Ам федералдыг программа езугаар амы-ралыңа таарымчалыг байдалды тургузары-биле инвалид улус шактар тускай дериттинген амгы ийи автомашиналарын байырлыг-далга тыпсып турары бо. Көдээ ажыл-агыйның тускай

специализи Соңгулда Ооржак кү-рүңгө ажылдап турган үезинде хай-халап болуп бертинген. Ол ам 60 хар ажа берген. «Чазактың база социал адырның талазындан мын-дыг улуг ачы-дузаны чедирип тура-рынга канчаар-даа аажок өөрүү-дүр мен» — деп, ол чугаалады.

Андрей Назаров 1984 чылда дүрген дуза чедирер станцияга чолаачылап ажылдап тура, озал-ондакка таварышканындан ооң ийи буду бастыммастан. Ынчалза-

даа ол «Ока» машиназын боду мунуп алгаш келди. «Чеди чыл эрт-кен-даа бол, машинаңар ам-даа көңгүс чаа-дыр. Даштындан көө-ге безин байдалды эки-дир» — деп, Социал камгаладылга фондузунуң регион салбырының эргелекчизи А.В. Сухов кайгал чугаалады. — Күрүңгө ак сеткилдиг ажылдап берип чорааш, когараан хамааты-ларның амыдыралыңа таарым-чалыг байдалды тургузары — бис-тин чугула хүлээлгевис. Ынчангаш бөгүн силерниң өөрүшкүңер үлешпишаан, кол-ла чүве кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны күзээр-дир бис» — деп, ол байыр чедирген.

Алдынай БАДЫ-ХОО.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

Социал камгаладылга фондузунуң регион салбырының эргелекчизи А.В. Сухов
автомашиналарның документилен тыпсып турары.

«Шынның» номчукчулары Айыткалга хамаарыштыр

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун Тыва Республиканың чаа соңгуткан Дээди Хуралынга Айыткалын эрткен субботаның номеринге парлаан бис. Ол Айыткалдың сөзүглели-биле солуннуң номчукчуларының танышканы чаа ажыл неделяның эгезинде-ле билдинген. Республиканың чурттакчылары ол чугула документиге хамаарыштыр боттарының бодалдарын илередип, үнелелдерни берип, саналдарын кирип эгелээннер.

Делегейге кризис ам-даа уламчылап турар үеде эрге-чагырганың харысалгазынга, бизнестин харысалгазынга болгаш ол бүгүнү доңнаштырып турар нинтилелдин хары-салгазынга ында тодаргай доктааганын солуннуң номчукчу-лары онзалап демдегеп турарлар. Чазак Даргазының салган сорулгаларын чогумчалыг күүседир болза, бистин амыдыралывыс улам бурунгаар базымнарны кылыр дээр-зин авторлар демдегеп турар.

ТӨПТҮҢ ДЕТКИМЧЕЗИ-БИЛЕ...

Эрткен четвергге Тыва Респу-бликаның амыдыралыңа төөгүлүг ужу-уткалыг болуушкун — чаа парламентиниң сессиязынга Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оол Дээди Хуралдың депутаттарыга Айыткалын кыл-ган.

Республиканың социал-эконо-миктиг көргүзүглерин Дарга то-даргай сан-фактыларны айтып тур-гаш, сайгарылгалыг кылдыр көр-гүскен-дир. Кризистин уржуктарын Тыва бүгү чурт-биле кады шыда-жып эрткенни, федералдыг төп төөгүде бир-ле дугаар регион-нарга дуза-деткимчени кызырар ужурга таварышканын чедингири-биле тайылбырлаан чорду. Өске регионнарга деңнээрге, Тыва Рес-публикага хамаарыштыр 4-ле хуу кызырылда болган, а чамдык чер-лерге 10,16 хуу кызырылда болган-нын номчуп ора, кижиканчап өөрү-вес боор. Федералдыг төп бистин амыдырал-чуртталгавыстың бай-далын эки билер, ону бүгү талазы-биле деткип турар дээрзи тодар-гай-дыр.

Тыва Арат Республика Ада-чурттуң Улуг дайынының чылда-рында берге үеде ССРЭ-ге чөлен-гиш болуп, дайынның бүгү-ле хоо-зурал, качыгдал-човулаңын деңге үлежири-биле ооң составынче бактап киргени бистин бөгүңгү эки амыдырал-чуртталга ооравыс-тын кол чылдагааны деп билзе чер-ле ажырбас боор. Езулуг өңүк, идегелдиг эш берге үеде билдинер болгай. ССРЭ буступ дүшсе-даа, Россияның Чазак Тыва Респу-бликаже кичээңгейин угландырбы-

шаан, дуза-деткимчени көргүзүп турарын төлөпти-биле үнелээр апаар.

Тус чер эрге-чагыргаларындан негелдени күштелдирер дээнин чүүлдүгүзмөс аргажор. Оларның тодаргай ажыл-херектеринден бүгү республиканың чединишкини хамааржыр болгай. Орулга үндү-рүүнүң муниципалдыг-шилчилге-зинче саналгаларны 40 хуу чедир улгаттырар шийтирнэ Чазак хү-лээп алган-дыр. Ол дээрже тус чер бюджетинче 200 млн. рубльдин кирери-дир. Харысалганы бед-дер, негелдени күштелдирери чөп.

Чаа программалар болгаш тө-левилелдерге Тыва ам-даа идеп-кейлиг киржири чедип алыр ужу-руг. Хамык үе эрткенде ам кээп миннип келир, ап болур турган ак-ша-хөреңгивисти ап шыдавайн бар-ган, камгалап шыдавайн барган боор ийикле, азы озалдаан боо-рувус бар болгай. Бо талазы-биле аныяк удуртукчулар шимченгир ажылдап, арга-дуржулга, билиин бедидери чугула.

ТР-ниң Чазаның Даргазының Айыткалында кирген бүгү айтырыг-ларга хамаарыштыр ТР-ниң Дээди Хуралы чогуур хоойлуларны чо-гаадып, төрөз Тыва-ыска төлөп-тиг чуртталганы чедип алыры-биле чогуур нормативтиг актыларны тургузуп, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргалар демниг ажылдап шыдаар дээрзинге бүзү-релимини илереттим.

Серен КЫРГЫС,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ТЫВА. Өзүлдеңиз базымнары

СУКПАК, ООҢ АМЫДЫРАЛЫ

Суурнуң төөгүзү

Сукпак суур 1960 чылдарның үзүнде совхозтарның күрүңгө аар малын семиртир «Сукпак» чурттуң тургустунганы-биле ты-ган. Ооң мурнунда бо суурнуң кү талазынга Суг-Бажы деп каш бажыңнар турган дигир. «Сукпак» совхоз шапкыны-сайзырап быжыккаш, үр эвес кү дургузунда миллионер, талыг ажыл-агый апарган. Алза-даа 90 чылдарның хоо-ашкыны база бо ажыл-агыйны өрттээн, машина-техника, мал-

маган төтчөгелеттинген. Сукпак суурнуң найысылалга чоок болга-ны, ооң мал азыраарыңа таарым-чалыг байдалы бээр республика-ның кожууннарындан улустуң көжүп келиринге идиглиг болуп турар. Сукпак суур өзүп улгатса-улгатса, ГРП дээр геологтар сууржугажы-биле тутчу берген. Суурда ийи каът чурттакчылыг бажыңнары безин янзы-бүрү хевир-лиг, чаагайжыттыңан бажыңнар база хөй. Чүгле сөөлгү ийи чылда безин 29 бажың немешкен, бо чылдың 10 айларында 12 бажыңны чурттакчылар тудуп алган.

Чурттакчы чону

Октябрь 14-24-те эрткен чизе-нин түңнели-биле алырга, суму девискээринде 4278 кижик чурттал турар. Кири бижиттинген кижилерниң саны 5247. Пенсионерлер саны — 483, 14 нацияның төлээлери эп-найыралдыг чурттал турар. Республикада ат-сураглыг апарган ортумаак школада 645 өөреникчи хаара туттунган. Бо өөредилге че-ринден ангыда, республиканың аграр лицейи, уругларның музыка школы, ийи уруглар садтары база бар.

Кызыл-Сукпак аразында чон-ну аргыштырып турар 12 автобус доктаамал ажылдап турар. Мында онзагай чүүл — суур иштинге пассажирлерни хуу автобустарга халас аргыштырып турары.

Мал-маган

Суурнуң чонунда — 326 баш бода, 2670 шээр мал чизелет-тинген. Мал өстүрүп турарларның аразында Эрес-оол Базович Куулар бо чылын Наадымга эки көргүзүглерин дээш шаңнаткан. Ооң коданында 350 шээр, 70 ажыг бода мал бар. Ол малчын турлаанда кудуктуг, ногаа өстүрер черлиг, чунар-бажыңныг. Оон ангыда мал өстүрүп, кызымак

ажылдыг деп санадып турарларга Михаил Сарыглар, Кара-оол Монгуш, Михаил Монгуш, Алдын-оол Монгуш, Айдыс Ондар, Олег Ооржак болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Суурнуң чонунуң малын Михаил Монгуш, Тигран Монгуш ийи ангы кадарып, ачы-дузаны чедирип турар.

Малга сиген белеткеп, мал чеми белеткеп садар талазы-биле ажыл-ды Владимир Доспан, Альберт Бады-оол, Петр Желтухин чорудуп, чонунга ачы-дузаны чедирип турарлар.

Дудак ООРЖАК,
Тыва Республиканың алдар-лыг ажылдакчызы.

Республиканың спортчу амыдыралындан

ЛОРИСА ООРЖАК – ЯПОНИЯДА БЕЛЕТКЕЛ ЧЫЫШТА

Хостуг хүрешке Россияның херээн чыынды командасы Японияга ол чурттуң чыынды командасы-биле кады белеткел чыылданы эрттирери-биле ноябрь айда чеде берген. Чурттуң чыынды командасының составында алдарлыг тыва спортчу Лориса Ооржак база бар.

Чалза-даа ол чурттуң херээн мөгелери-биле кады эрттирер спортчу белеткел чыышка бир дугаар киржири ол. Ооң мурнунда, 2008 чылда, Токиога хостуг хүрешке херээннер ортузунга делегей чемпионады болуп эрткен соонда, аңаа ийи чурттуң — Россияның болгаш Японияның хостуг хүрешке херээн чыынды командаларының белеткел чыыштары улаштыр болган. Ынчан Лориса Ооржак орук озал-ондаанга алган аар кемдээшкини чедир эмнедир турган болгаш, аңаа киришпээн.

— Амгы бо чыышты манап турдум. Мени япон херээн мөгелериниң бо үеде кандыг байдалда, канчаар белеткенип турары кончук сонургадып турар. Ооң кадында бо чурттуң спортчулары хостуг хүрешке Азия чемпионадыга белеткенип турар деп билер мен. Ынчангаш олар тодаргай маргылдаага канчаар белеткенип турары мени, мээң эштеримни сонургадас аргажок.

Япон спортчулар кончук шимченгир, кашпагай улус деп чүве бүгүдөгү билдингир. Мен оларның дүрген хүрежиниң «чажыттары» билип алыксап турар мен. Ооң кадында бо чылын Москва хоорайга

эрткен делегей чемпионадында алдын медаль дээш түнел ужуражылгада ойнадып алганым Хитоми Сакамото-биле база катап хевис кырынга ужуражы бээримге идегелим улуг. Меңээ ол алдарлыг херээн спортчунуң хүрежи аргаларын, чаңын эки билип алыры чугула. Белеткел чыыш үезинде хевис кырынга ооң-биле катап ужуражы арга черле тургустунар. Ооң-биле хөй ужуражырымга-ла, меңээ эки.

Мен Москвага эрткен чемпионатка чедир Хитоми Сакамото-биле хевис кырынга чаңгыс-даа катап ужуражып көрбээн турган мен. Ынчангаш мурнунда чылдарда 51 кг чедир деңзиге хүрежип тургаш, хенертен эң чиик — 48 килге хүрежи эгелээн алдарлыг япон спортчунуң бистиң деңзиге хүрежи берени хамык улусту баштай кайгаткан. Ооң соонда ол 2012 чылда Лондонга эртер Олимпий оюннарынга белеткенип турар деп чүве билдине берген — деп, Лориса Ооржак Япония чоруур мурнунда чугаалаан. Маңаа Хитоми Сакамото херээннер хүрежинге делегейнин алды дакпыр чемпиону деп чүвени сагындырып каары артык эвес.

Бо 2010 чыл Лориса Оор-

жактың амыдыралында чымыштыг чыл болган. Ол баштай хостуг хүрешке Европа чемпиону атты база катап чаалап алган. Европаның ол чемпионадынга өске бир тыва шыырак мөге Опан Сат база чемпион атты чаалап алганын хостуг хүрешке ынактар эки билер.

Лориса Ооржак Европага бүзүрелдиг тиелелгениң соонда, сентябрь айда, Москва хоорайга хостуг хүрешке херээннер ортузунга эрткен делегей чемпионадынга ийги черни чаалап алган. Ол алдарлыг тыва херээн спортчунуң делегей чемпионадында ийи дугаар мөңгүн медалы болган. Дараазында делегей чемпионадынга, а харын-даа Олимпий оюннарынга, Лориса Ооржак чүгле эң дээди үнелиг медаль дээш хүрежи сорулгалыг.

РФ-тиң алдарлыг спорт мастери Лориса Ооржакты тыва чону республиканың чаа парламенти — Дээди Хуралдың депутаты кылдыр «Чаңгыс демниг Россияның» партияжи ниити даңзы-биле октябрь айда сонгуп алган. Японияга айттаныр бетинде ол Дээди Хуралдың сессияларынга доктаамал киржип турган. Лориса Бюрбюева Ооржак чоорту политик кижиниң амыдыралын эки билип ап, Тываның спортун сайзырадырынга, тыва спортчуларны деткиринге улуг үлүг-хуузу хойлуудулга таварыштыр кириштиреринге чигзинип турбас. «Салым-чаяанныг кижии дески салым-чаяанныг болур» деп, улус анаа эвес чугаалажыр...

ТЫВА ЧУРТ
УГУЛЗА
КУУЛАР
«АЗИЯ-
СИБИРЬНИ
ДАҢГЫНАЗЫ

Тыва үш чыл бол
«Мисс Азия-Сибирь»
конкурстун дүжүлге бе
катап эгидип чаалап а
Красноярск хоорайга Т
дан, Якутиядан, Х
сиядан, Бурятиядан,
реядан келген 14 кир
чини чыгган ээлчеглиг
курстун тиилекчизи Т
дан Сибирь федерал
университеттин ту
архитектура факульт
нин 17 харлыг биргик
чузу Угулза Куулар бол

Тыва хээлериниң бир хев
көргүзүп турар Угулза деп а
кыс конкурстун шупту чадалар
мурнап турган. Конкурстун о
низаторларының бирээзи, К
ноярскинниң Националдар ка
жышкыннарының чөвүлели
кежигүнү Наталья Аширбекова
чугаалааны-биле алырга, ол ко
тура-соруктуг киришкен болт
шуптузун бодунуң ээлгир ш
чээшкinnerиниң уран аргазы-б
хаара тудуп алган.

Конкурс ажык эрткен. А
күзүлдег кижилер шупту кир
болур турган.

Угулзадан аңгыда, Тываны
киржикчи төлээлээн: Чейнеш О
— Красноярсктин курунени
медицина университети, Алим
Могедир — өңнүг металлда
болгаш алдын институту, Шораа
Ховалыг — Томсктин курунени
университетинин студентизи.

Ук байырлалга Көреядан би
дугаар ийи чараш кыс киришкен
Жюрини Красноярск крайны
чагыргазының националдар херен
териниң талазы-биле консультан
тызы Рамзан Цокаев удурткан. Бо
чылгы шоу-конкурсту организас
таанының болгаш чаражы-биле
деңнели мурнуку конкурстарга
бодарга, бидик болган. Ол бүтүн
режиссер-тургузукчу Эртине Ко
гарның шынарлыг ажылы деп са
нап турар. Ылаңгыя «Чөөн чүктү
тоолу» деп көргүзүг эң-не чараш
болган. «Reuters» делегей инфор
мация агентилелинде конкурстун
чуруктарын делгээн.

«Мисс Азия-Сибирь» деп кон
курсту 2005 чылдан эгелеп эрти
рип турар. 2007 чылдан бээр бо
конкурс регионнар аразынын
эргезин алган. Ону ийи катап
Бурятияның төлээлери, эрткен
чылын Якутия алган турган.
Дина Оюн.

ОПАН САТ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ШАҢНАЛЫН АЛГАН

Шыырак мөге дээн ады делегейде билдингир апарган өске бир тыва спортчу Опан Сат хостуг хүрешке Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналы дээш «Сүбедей» спорткомплекске ноябрь 12-14 хүннеринде эр болгаш херээн улус ортузунга эрткен маргылдаага 66 кг чедир деңзиге чемпион атты чаалап алган.

сонургалын хайныктырып турган. Олар иштинде чоокку келир чылдарда Лорисаның салгакчызы болур кыс бар бе деп чүвени сонургап турары билдингир.

Чазак Даргазының шаңналы дээш аныяк кыс уруглар аразынга эрткен салыглар бо удаа база хамык көрүкчүлери сонургаткан. Чижээ, 48 килге чемпион ат дээш Ак-Довурактан Азиата Хомушку биле Кызылдан Чаяан Сүрүннүң хевис кырынга ужуражылгазы ды-

ка чидиг демиселге эрткен. Азиата бо удаа бодунга бодарга элээн дуржулгалыг, Сибирь федералдыг округтун чемпионадының хүлер медалының эдилекчизи Чаяананы сан талазы-биле тиелеп ап шыдаан. Чаяана Сүрүн амгы үеде элээди уруглар ортузунда Россияның бирги чери дээш Пермь хоорайга эрткен маргылдааның ийги чериниң эдилекчизи болуп турар. Ол элээди уругларның Пермь хоорайга эрткен бо чемпионадында

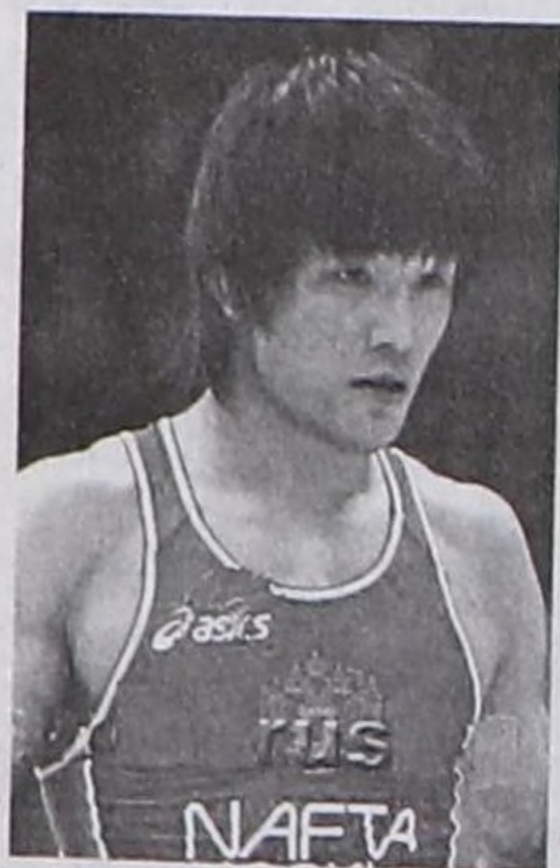
Россия болгаш Европа чемпионнары кыстарны тиилээн турган. Келир чылын Швейцарияга эртер делегей чергелиг маргылдаага киржир эргени Пермь хоорайга чаалап алган. Бо удаа төрөөн хоорайынга, Кызылга, чаңгыс чер-чурттуунга түнел ужуражылгада хомуданчыг кылдыр ойнадып алган!

63 кг чедир деңзиге Өвүрнүң кызы Буянмаа Куулар беш чыл улаштыр чемпион атты чаалап алган. Ол-ла кожундан Айлана Куулар 55 килге чемпион болган. Айлананы РФ-тиң алдарлыг спорт мастери Лориса Ооржактың тренери Виктор Достай белеткеп турар.

Херээннер ортузунда эң аар — 72 кг чедир деңзиге Дженни Чамыян (Кызыл хоорай) тиилекчи болган.

Эр улус аразынга Бай-Тайгадан Самдар-оол Даржаа (50 кг), Мерген Санаа (55 кг), Омак Сүрүн (60 кг), Аяс Делгер-оол (74 кг), Эртине Допуй-оол (84 кг), Седип Ондар (96 кг) болгаш Эрес Кара-Сал (120 кг) чемпион аттарны чаалап алгаш, ТР-ниң Чазаның Даргазының тургусканы шаңналдарга төлөпиг болганнар. Бо оолдарның аттарын хостуг хүрешке ынактар шагда-ла билдирлер.

Спорт килдизи.

Европаның 2010 чылда чемпионунга төрөөн черинге тиилелге чедип алыры бо удаа ындыг-ла берге эвес болган. Ынчалза-даа сонгаарда бир хоорайга эртер чемпионатче путевканы чүгле мындыг маргылдаа берип турар.

ТР-ниң Куш-культура болгаш спорт агентилелиниң база ТР-ниң Хостуг хүреш федерациязының кады эрттирер турары бо маргылдаага бо чылын 156 мөге, а оларның дөртөн дөртү — херээннер, киришкен. Оларның аразында ады делегейде безин билдингир апарган тыва мөге спортчулар бар. Маргылдаага, шынап-ла, 3 делегей чергелиг спорт мастери, 2 ССРЭ-ниң спорт мастери, 17 РФ-тиң спорт мастери, спорт мастеринге 37 кандидат киришкен.

Бистиң билдингир мөге кызы-выс Лориса Ооржактың эки үлгери республикага херээннер хүрежин сайзырадырынга идиг болуп турар. Ынчангаш хостуг хүреште аныяк кыстар ортузунга хевиске салыглар көрүкчүлериң

УКТУГ-ДӨСТУГ ЭРЕС МАЛЧЫН

Бо чылын республика Наадымынга Мөген-Бүрөн көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин малчыны Сергек-оол Деспиович Хертек 100 баш төрүүр хойга онааштыр 110 хураганы менди камгалап алгаш, чемпионнааш, кол шаңнал — өг-биле шаңнатканын-га мөңгүн-тайгажылар чоргаарланып чоруур бис.

Эрткен кыжын кожуунга улуг кырындан күштүг сооктуг, шуургангы болганы чурттак-чонга, ылаңгыя көдээ малчын-га, улуг шылгалда болган. Ын-га берге кыштар алдан чылдар-а эгезинде болуп тургулаанын-ты-дыр мен. Ол үеде бир кы-н 17 муң баш шээр мал өлүп-раан турган. Эрткен кыжын-а, бода малдар кожуунга база-а хоралды. Ол хире берге кыш-кат-шуургангы узун часты эки-и, 100 баш хойдан 110 баш ху-ынны онча-менди камгалап, че-н атка четкен аныяк малчын-гек-оол эр хей-дир.

Ужа чиир — уктуг, төш чиир-жүтү» дээр ышкыш, алыс ооң-зыгуурун сонугаар болза,-ла бар. Ооң чоок кижилери-н-Бүрөнниң малчын бай-шы-кижилери болуп чурттап чо-ы хейге билдингир. Тываның-гун чогаалчызы Степан Сарыг-ун «Хорлуу кадай» деп шү-үн маадыры Хорлуу дээр-ге-ек-оолдун ачазы Деспиниң-ан-авазы бодунун үезинде-амаал мурнакчы малчын чор-

ду. Хорлуу кадайның шын адын Хорлуу Аскыраковна Намчыл дээр. Ол фронтуга 450 баш шээр малды, 17 баш сарлыкты, 11 баш айтты, 1012 акшаны, 70 алгы-кешти, 48 идик-хепти, 46 кг аыш-чемни белек кылдыр берген. Бо чылын Тиелелгениң 65 чыл оюн таварыш-тыр Кызыл-Хая суурда ооң чырыт-кылыг адынга тураскаалды кылган. Хорлуу боду алтай-делег ызыгуур сөөктүг, олут чок, кончуг эрес-кежээ, ажил-ишчи кижичораан. Ол ындыг мөзү-шынары-биле хей малды өстүрүп, бай-шыырак амы-дыралды тудуп чораан. Ол — дөрт кыстың, ийи оолдун авазы. Улуг уруу Сергек-оолдун кырган-ачазы Балчый Чамзы деп кижичораан. Ол Мөген-Бүрөнниң тоолчу хертектер ызыгуур-луг, суму даргазы бооп ажилдап чораан. Бо өг-бүлө Мөген-Бүрөнге бай талазы-биле бирги черге турду. Чүгле сергелери безин 200 ажыг баш. Хорлуунун ийи дугаар уруу база-ла бай-шыырак чорду, ооң оглу Хүлер-оол Конгаржап кожуунун мурнакчы малчыны бооп, орден-медалдар-биле шаң-

надып, ССРЭ-ниң Дээди Советинин депутатынга сонгудуп, Москвага каш катап барып хуралдап, чонунга бараан болуп чорду. Кижичораан иезинин, дөргүл-төрелдеринин омур-хевирин, аажы-чаңын дөзөп салгаар болганда, оларның ажил-ижин өөренип ап, чоп ызыгуур салгаар болбас деп. Ук-ызыгуур салгаан кижилериниң бирээзи Сергек-оол болуп турары ол. Ол иженген ижин төлөпиг тудуп чоруунга идегел улуг. Ынчангаш кадыг-ширин агаар-бойдустуг Мөңгүн-Тайганың малчыннарынга мындыг одуругларны тураскаадып, чүүлүмнү доозайн.

Хатка, соокка додуккан Кара-хүрөң шырайлыг Мөңгүн-Тайгам малчынынга Мөгейбестин аргазы чок. Шагның дөрт эргилдези

Мөңгүн-Тайгаа

Чаңнал турда кандыг ийик, ширбиктиг-ле.

Хады-соогу, шуурганы, когуруму

Каш-даа айда, хонуктарда улажыптар.

Рыноктуг берге шаг деп Ырмазырап, муңгаравас, Маадырлыг кижилер-ле

Малын малдал, чурттап чоруур.

Дугаржап ХЕРТЕК,
күш-ажылдың хоочуну.
Мугур-Аксы суур.

ӨЗҮП КӨВҮДЕП МАНДЫЗЫН-НА

Бир-ле соок кыжын хой кадарып чорумда кара баштыг, ак хоом астыгып чыдып калганын эскербээн мен. Эртенинде куйда төрүп алган чыдырда тып алган мен. Сүлдө-ле бо! Чаш хураганы канчанмаан-даа, шаразында сай, даштар чыпшыр доңуп калган, дүште-даа чок, иезин ээп тур-ла. Арыг тыва уксаалыг хой, өшкүнү чаш төлү соокка шыдамык, белен-селен сылдангыга алыспас болу-рун амыдыралдан көрүп болур. Олар доругуучал болгаш оътче дүрген кирер. Тыва уксаалыг хой, өшкү, ирт, серге шыырак деңзини басыптары маргыш чок. Дүгү 2-3 кг чеде бээр, сүдү үскүр, чемзиг, шынарының талазы-биле дудак чок. Тыва өшкү чалым хаяларга тура дүшпес, те, чуңма-биле дө-мей, чиик адак. Чедишкен ирт, сер-ге кылаштаарга даваннарының чүстери казырткайнып, дагжап чораан ышкыш болур.

Ангор өшкүлери өстүрер талазы-биле бир кезекте шалыпкын ажилдар чоруттунуп турган. Ангор өшкүнүн дүгү арбын, хоюг, чымчак болза-даа, ук дээн ышкыш хептер аргып алырга, аажок шык тыртарын билер бис. Кежинден хеп даарап алырга, ындыг-ла эки эвес, өл-шык болгулаар. Анайларының

соокка шыдамыккайы багай, белен дорукпас, сылдангы. Бо-ла ишти аарый бээр. Ангор өшкү дуга-йында бактаар сорулга-биле мону биживедим, чүгле тыва уксаалыг өшкүгө деңнелгени кылганым ол чүве. Бир кезек үеде тыва хой-ларның уксаазын экижидер дээш меринос, каракуль хойлар-биле хайнакташтырып база турду. Оон эки-ле түңнел үнмеди. Кожавыс Моолдан баят уксаалыг кошкар-лар-биле тыва хойларны хайнак-таштырып, чедишкенниг бооп турары эки-дир. Ол бистиң Тыва-выстың агаар-бойдузунга-даа, одар-белчириңге-даа тааржыр болганындан эки бооп турары ол.

Көдээ ажил-агый эртемнери-ниң кандидады Сонгукчу Сазыг-оолович Монгуштуң тыва малдың уксаазын экижидер талазы-биле кылып турар эртем-шинчилел ажылы көскү түңнелдерлиг апаа-рын демдеглээн. Республикавыс-тың малчын коданнарынга тыва уксаалыг айттар, өшкүлөр, кара баштыг, ак хойлар өзүп көвүдөп, продукциязы-биле чонувусту хепкерип, тоттуруп-ла чоруур болзунам.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Амы-хууда үзел-бодал

ААЛДАРЛЫГ АРБАНГА ЙӨРЭЭЛ

Одар-белчиир солуур, чылдың дөрт ээлчээнде лбан көжер, аян-чорук шинчилиг амыдыралга тыва өзү-бүдүш хевирлеттинген. Эң берге шаг-үе — тос-тостун соогу. Аңаа белеткенириниң эң эпиг үези — чазаг, чайлаг болгаш күзег.

ас дугайында. Хүн карааның ынаг хек-даваннар, шончалай, ойттуг өске-даа көк ойттар малга кандыг-даа эмнээш-н орнун солуур. Черлик кул-гунаны, хылбыкты кижичаза хереглээр. Эң үнелиг чүве шык шынааның ажыг кужуру. Ир чоогунда кукур-дүвүрөң-анда те-чуңма безин кирип-Олар кижичыдындан де-ээр шинээн кукурзурааны-йы-биле ышкыныптар. Ол бү-ажыглап алгаш, хайыр ма-аңнаар байдал тургустунар. Ча-даа аңчы кижичетчег-чилбиленип халыыдаар кал-туттурбас. Тыва үлегер до-ышкыш: чүве өйлүг.

Орту ымыраа-сээк, арылар-зы-бүрүзү тергидээш, эмин Шаашкактар, маастар малга-ынчыг. Шаашкактаан инек-маңаажыры тенек аараан-өмей. Ымыраага ызырткан, а көзүлбес бактерияларга-а бызаа, молдурга кодур, ыргыларына алзыыдып бо-й чоокшулаарга, бугага ка-инчек. Өг даштында тараа-одагының эрин буза үскеш, бээр.

ылчын айт, шарының күжү-нат кижичаскы тарылга, суг-

гат, өске-даа ажилдарын кыска үе-ниң дургузунда доозуптар. Курттуг чазага чеже орап, сериин чайлаг-ларже хонук-хуусаа бачым көжер, сөөлгү тевениң чүгү, шынап-ла, аар болдур ийин. Кол-ла чүве те-вени черле дывыладып болбас. Аас чогаалы-биле алырга, бо ады-гуузуунун угаан-сарылы алды харлыг кижичөлү хире.

Чайлаг дугайында. Мээң Наң-май-хүндү кырган-ачам ылаңгыя Чаа-Хөл бажының чайлагларын, таңды-сынын дываажан ораныга дөмейлээр кижича. Малдың ак че-мин, божа-хойтаан кыска удур ууттунмас кылдыр чайлагга белет-кээр. Тос-тостун чыккылама соо-гунда хереглээр кадыр кургаткан ук продукцияга кат-чимис аймаан холоурунун технологиязын бөгүн-дэ эртем ажылы шинчилеп четтик-дээр. Кургаткан ак даражы болгаш курут аймаа-биле хоочу-хораа-зындан адырылганнар хей. Бөгүн-гү тыва кижичалгалы колдуунда инек сүдүн ажыглап чоруур хире. Хой, өшкү болгаш бе сүдү ховар-таан. Ону Кызылдан тып алыры болдунмас. Чоокта чаа ТКУ-нун көдээ ажил-агый деканадынга, оон чоок-кавызынга чордум.

Алыс бодум Кызылдың педин-ститудун дөртөн чыл бурунгаар

доостум. Ол өөредилге чериниң баазазынга көдээ ишти өөренип шинчилээр черниң быжыглаттын-ганы ажыктыг. Чоорту өөредил-ге чери амы-хууда одар-белчиир солуур, чингине тыва мал өстүрер хонаш-турлагларлыг апаарын кү-зеп йөрээдим. Чижеглей алырга, үш хире арбан студентилерге чет-чир. Бир арбанга он шаа аал өг. Бир өг ишти коданга ортумаа-биле алырга, чүс бежен шаа хой-өшкү, дөрт-беш инек, аскыр өөр чылгы (чээрби сес саар бе) четчир. Оон көвүдээрге, одар-белчиер чедиш-пейн баар. Чүге дээрге, «өшкү чудаанын үзер».

Сөөлгү үлегер домактын иш-тинде билишкенге хууда хамаа-рылган мындыг. Чүгле кижича-тан эвес, азырал мал бот-боттары аразында чижилгелиг, адаанна-жилгалыг. Адыр мыйызынга кам-галанып алгаш, солун болбайн аан, эң амдангы ошту мурнай халып ойттаар. Ынчангаш баштың өшкү-нүн чиг, изиг ханы — эм, дүгүнүн чөөгү өл-шыктан, соок-чардан кам-галаар шынарлыг. Чымчактаан өш-кү чөөгү биле Өвүнүн кызыл-дузу ада-өгбелеривиске «чодураа дег кара каракты, чойган ышкыш хөнү-сынны» хайырлаан.

Эмин эртип, эрин ажа бербес болза, адаан-мөөрей, адыг-чарыш ажыктыг. Ол бүгүгө үндезилээш, арат эрге-байдалдың таваа салды-

нар. Он өгүлүг бир арбан аалдарның дем-билезин бир баг кылдыр тургузарынга кол ажык-дузаны арбан баштың дорт харыылаар. Аңаа боттуг дузаны бир дугаарын-да «фэн-шуй» чедирер. Кыдат дылдан ол ийи сөстү очулдурарга, фэн — хат, шуй — суг дээн. Хат биле суг ийиниң аразында шим-чээшкени чер кырының хевир-бай-далын дорт харыылаар. Ол чүгле эртем эвес, харын-даа уран чүүл-дүр. Ийи дугаарында, азырал мал-дың чингине тыва уксаазын Моол, Кыдат күрүнелерде тыва аймак-тардан садыг-харылзаа арга-хе-вирлерин дамчыштыр дилеп тывар. Үш дугаарында, федералдыг өнчү апарган девискээрлеривисти ар-бан бүрүзүгө халаска ажыг-ладыры.

Күзег, кыштаг дугайында. Ол дээрге Тывага эң берге ээлчеглер. Чүгле тыва мал аңаа шыдажыр. «Кижича болур салым-чолун кидис өгден эгелзэн» М.Т. Сандай-оол тыва хонаш-турлаг, одар-белчиер дугайында элзэн каш номнарны бижээн. «Өгбелерниң изи-биле» деп дептеринде мындыг одуруглар бар: «Шынаа черлерге кыжын кон-чуг соок, а дагларга чылыг болга-ны-биле малчын араттар дагларда кыштагларже көжүп үне бээр чораан. Тываның хой, өшкү, инек, чылгызы тыва уксаалыг болганы-биле тус черниң агаар-бойдузунга

дыка тааржыр турган. Чүгле мал-дың чаш төлүгө бээр ногаан сиген кезип, курлавырлап алыр. Айт дугайында ооң йөрээлинде мындыг одуруг бар: «Эргелиг ады ораныр..»

Малдың бүгү чүзүнүгө айт кы-жын эң херек. Ылаңгыя инек хөртүк хар иштинде ошту адыр дуоу, калбак аас, дылы-биле казып күш четпес. Чүгле айт таңма дуоу-биле харны казып ап ойттаар. Ынчангаш мыйыстыг бода болгаш шээр мал оон соон эдерип ойттаар. Нарды кырган-ачам мени Чоржаң-борага көшпө ушкарып алгаш, мынча деп ырлап чораан:

Ала дойнуң баскан изи
Аар-ийге таңмаланып,
Авайымның аа сүдү
Аксымайда хөлбеңейип.

Дөрт-беш хар үези тенек мен ону доктаадып алган мен. «Мере-леве!» деп, иштимде маргыжык-садым. «Улуг кижича биле маргыш-пас» дээр угаадыг мени дөзөвилей алырга, «хүлүп алган». Бөгүндө кырган-ачамның шынныын ам билдим. Айттын дуоунун бажы — таңма. Хей чылгы эрткен черге аза-оьду катап үнмес. Ие кижиниң аа сүдүнүн энерели мага-ботка бүгү назыда артар.

Окур АРАПЧОР,
журналист.

Кызыл хоорай.

Александр ДАРЖАЙ

ЧОН АРАЗЫНГА ЧОРГАА

(«Өгбелерим болгаш чежилерим» деп бижимел номдан)

Мен ооң хаваан дүйүп алгаш, бир-ле аар-берге бодалче дүлнүп, ажаанзырап, муңгарап-деңгереп чораанын черле көрбээн мен. Хүн-нүн-даңнын ужуражып, чугаалажып, үнчүп-киржип турбас болгаш, ындыг-даа чүве ирги бе деп бодап чордум. Ооң чоок эдержип чоруур эш-өөрүндөн айтырарымга, олар база-ла ооң чазык-чаагай аажы-чаңын чугаалаар болчук.

Ынчангаш арын-шырайындан чылыг-чырык хүлүмзүрүг ыравас, үргүлчү-ле каткы-хөг үндүрген чоруур кижилер дугайында черле сеткилим ханызындан хүндүткелдин мөгейи кылдыр чүүлден бижип көрүмзү деп күзеп чораан мен. Кайын-чүдөн эгелеп алырын арай-ла билбес чордум, күзөл бар-даа болза, бижириңче албадаптар хире күштүг чылдагаан тывылбайн турду.

Чылдагаан ам-на тыпты берди — ол бо чайын 50 харлады.

Бо чылдың чеди айның адак бир дүнезинде чаа-ла удуп чыдып алганымда, уялыг (соттук) телефонум кыңгырткайны берген.

Оттурупканым дээш буруудатпайн көрүңер! Дуңмаңар-дыр мен. Новосибирскиже орукта бар чыдыр мен. Бөгүн беженнепкен кижилер болуп-тур мен. Утуп ап-тыр мен. Школа дооскан оглум чедир бар чыдыр мен. Силерни дүне бижиттинер улус болгай деп билир болгаш долгап тур мен. Мээң өөрүшкүм үлөжип көрүңер, акым! Оглум артыкы олутта удаан, кара чааскаан дүннүң караңгызы дивейн, калбак Сибирини кежир каң-демир аадым-биле чүгүртүп бар чыдыр мен... Ха-ха-ха! Хаттан үндүр халдып ор, Куулар!.. — дээн ооң хөглүг-баштак үнү чаңыланды...

Кууларга «куспак сынмас» байырымны чедиргеш, аңаа ак орукту, оглумун университетче чик-адак дужаап кирип алырын күзедим.

Куулар дуңманын омак-сергек, ундарал билбес, хөглүг-баштак, чоргаар аажы-чаңы кылымал эвес, ооң төрүмелинден-не бүдүжү ындыг болган. Ооң ындыг омак-сергек, бергелерге торлуш дивес, туруштук, чоргаар мөзү-шынарын дадыктырып, хевирлеп кижизидеринге ава-ачазының толтуг, төлөптүг аажы-чаңындан аңгыда, кырган-ачазы Куулар Маңзыр-оол Баян-Мөңгеевичиниң үлөгер-чижээ кедергей салдарлыг болган. Бо ирейниң ат-алдары Шемиде ам-даа делгереп чоруур, ону шемижилер чылыг сеткип сактып чоруурлар. Ол чаңгыс чер-чуртуларын бодунун ажык, хөглүг аажы-чаңы-биле-даа, ажилгыртудунгур, эрес кезээзи-биле кезээде кайгадып чораан. Кандыг-даа мал азыраарга, кайгамчык, өлүп хораар деп чүве билбес, өзүгени кедергей. Бода-даа, чылгы мал-даа, шээри-даа дөмей-ле — кодан сынмас. Тыва кижиниң азырап чаңчыккан малдарындан аңгыда, ооң коданынга тоолой, кас, дагаа-даа долу турган. Чавыт бажыңының хериминиң иштинге малдан аңгы, огородунга картошка, ногаа-чимисти элбээ-биле өстүрүп турган. Амгы үеде малын-даа арбыны-биле өстүрүп азыраар, ногаа-чимизин, тараа-быдаазын эгээртинмес кылдыр катай хаара ажаап-тежээр кара-бай кезээ кижилерни тывары дыка-ла ховартаан-дыр. Маңзыр-оол ирей: «Аң оруу — хан, мал оруу — чаг!» —

деп чугаалаар кижилерниң бирээзи, чүге дизе аңааш, бажын ажыр баян кижилер чок, мал соондан ылаптыг эдерген, черден туттунуп халбактангаш, бажын ажыр баян чоргаар кижилер тываларның аразында кайы хой. Эки үлөгер — элпчитпес алдар.

Маңзыр-оол ирейниң бажыңыга кезээликтей кижилер бажы кизирт апаар. Ирей чонунга кончук эвилең-ээлдек, улусту ол-бо деп ылгавас. Кезээлдерде кожа бажыңардан улус аңаа чыгып, кажыктаар, солун-чугаалажыр. Кырган-авазы чүгле шай хайындырып, улуг, сарыг хола хөңзөн долдурарыңа-ла өй. Мээң Куулар дуңмам кырган ада-иезиниң өөңгө өскөн, өөрзүрек, улугну улуг дээр, бичени биче дээр мерген угаадыгны аңаа бодунун хан-дамырынга сиңирип алган. Кырган-ачазының бо-ла бадыра бээр ырызы, ооң үргүлчүлүгү ырлаар ыры болу берген:

Чоон дыттың девээзинге
Чортуп өскөн кадай оглу.

Чонум-өөрүм аразыңга

Чоргаар чоруур кадай оглу.

Кууларның кырган-ачазы Маңзыр-оол ирей мынча дээр чораан: — Чоргаар чурттаар, чоргаар өлүр. Сериин чурттаар, сериин өлүр!

Куулар дуңмам кырган-ачазының бо мерген сөстөрүн хаайыңга керттип алгаш, бодунун амыдырал-чуртталгазының хоойлудурум болдурган. Бодунун ажы-төлүгө бо-ла ол угаадыгны сөглөп чоруур: «Чонга ажык-дүжүүн көргүзүп, чоргаар чурттаар!» Ооң ажы-төлү боттарының хуузуңда кырган өгбениң мерген угаадыгын салгалдан салгалче дамчыдар апаар. «Чон аразыңга чоргаар чурттаар!» — деп, Маңзыр-оол ирейниң угаады, үре-садызының сүлдө-сүзүү болуп, мөңгө чаңгыланып чоруур.

Мээң бо чүүлүмнүн маадырының бүгү медреселдиг амыдыралы шыдыраа шөлүнүн кырынга эртчи ирги бе деп бодагылай-даа бергилээр мен. Ужуражып душчу бергеш чугаалажырга-ла, аравыста чугааның көвей кезин шыдыраа дугайында болур чораан. Мен

шыдыраага барык-ла «тенектенип» ойнаар боордан башка, аңаа кашкаш көштер ажилдыр оюнун кан-дыг угланышкыны кандыг янзылыг апаарың-даа баш бурунгаар сайгара көрүптер харыым чок, чүгле «беш-минутка-ла» шак шаккыладыр базар кижиле болгай мен.

Кууларны чажындан-на шыдыраа аарыындан аараан кижилер боор деп ожаап эскерген ийик мен.

Шыдыраага ооң ынакшылын, сундузун авазы, Ховалыг Дыртык Ичин-Норбуевна, ужуқтап каан деп болур. Дыртык Ичин-Норбуевна ийи оглун шашкиге ойнаар кылдыр өөредип каан. Удаваанда оолдары ону шашкиге удуп турар апарган.

Бир-ле катап Кууларны школага шыдыраа бөлгүмүнче Ондар Дунгар-оол Бүрзүнеевич эдери берген. Бичии оол шыдыраага дыка хандыкшылдыг ойнаар апарган, шыдыраалаан улус көргөндө, оларның оюнун көрүп, шак-шагыбиле туруп, онаалгаларын кылырын безин утуп алып турган. Бажыңыңга келгеш, бодундан беш хар бичии дуңмазы Вася-биле

шыдыраалаар, оозун үргүлчү удуп, алыр. Дуңмазын мырыңай каш халытпас, ону матка кыңчыктырбайн олурту шаап каар. Куулар Вася-биле иеден төрзөн ийи-ле алышкы, дуңмазы хай-халапка таварышкы, сарыг өртемчейни аныяанда-ла каггаш чорупкан. Куулар дуңмазынга дыка ынак чораан, кады төрзөн чаңгыс, эргелиг дуңмазын сактып келген санында-ла карааның чаштары чаагын куду чүгүржүп бады баар...

Куулар Красноярскиниң эмчи институтунга өөренип турган чылдарында студентилер аразыңга шыдыраа маргылдааларыңга Орлан Сарыглар-биле (соонда барып, республиканың шыдыраага үш дакпыр чемпиону апаар) ээлчежи, чемпионнап тургулаан. Бир чайын Красноярскиден Кызылче «Як-40»-ге ужуруп бар чорда болган таварылганы ол амдыгаа дээр улуг хөлээшшин-биле сактып чоруур.

Сарыглар Орлан-биле магнитиг шыдыраага ачыр-дачыр ойнап олурганнар! Самолеттун ужу-ба-

жынче ажил-херээниң аайы стюардесса уруг оларны эскерттип-дүжүп турган чүве аан. Оон ол уруг шыдыр эжишкилерни самолеттун ужуңче эдери берген. Ында дукчу хеп кеткен аныяк эр ол тур. Ооң карактары Куулар магнитиг шыдыраада-ла ган.

— Сала кааптаалыңар! Ут — шыдырааның садып алыр.

Куулар ынчан чээрби үшлыг турган. Шыдыраага адаанрейни кымга-даа алзып көрчоргаар түрлүг эзир-биле д турган үези-ле болгай. Ужуд биле ойнап кирипкеннер. Кууларны болган.

— Мени таныыр сен бе? дыр мен? — деп, ужудукчу тырган.

— Чок! — деп, Куулар чор харыылаан.

— Мохов-дур мен! — деп, уган ужудукчу хомудалын чажы шыдабайн барган.

Кууларның дылы агарып ка — сөглээр сөс-даа тыппаан.

Хов — республика чемпиону хов! — деп иштинде-ле эл синип бодаар болган...

1985 чылда эмчи институт дооскаш, Куулар интернату Кызылга эрттирип турар үез 1-ги разрядчылар аразыңга «ген-шыдыраа» маргылдаалар Тываның шыырак шыдыраачы Оюн Чыртат-оол, Монгуш А оол болгаш өскелер-биле ойн тиелекчи болуп үнгүлөп база гулаан. Шыдыраага бодал хе бардамнап ойнаар болза, кош даа кижиге чула улдадып апы болур. «Мөгенин майы кадыр деп мерген чугаа шыдыраачы база хамааржы бээр. «Ады ужурбайн, кежин, эдин үлөш деп база чугаалажыр. Куулар дыг таварылгаларга база тавар тургулаан. Бир катап Кызылжалыкка шыдыраачыларның ү мөөрейи болур деп турда, шыраага шыырак ойнаар эжи эр-б баш бурунгаар ойнавайн чы мөөрейниң эң-не дээди шаңдарын аразыңда бир хонук буугаар үлөжип алган чери бар. Ыл оглу Кыргыс, Өвүр оглу К

Өвүр кожунунун төп эмнелгезиниң кол эмчиси кады ажилдап турар эш-өөрү-биле.

ЧУРТТААР!

Хемчике тутсуп баткан-на, Хемчиктин мерзелеринге чыдап чыдап алган. «Суг көрбейн, идик уштуп» чыдап чыдап алган. Куулар хөөрөп олурар чүве...

Кууларнын амыдырал-чурт-таары, ажил-чорудулгазы, ал-жы чүгө шыдыраа-биле чыдап чыдап алган. Куулар хөөрөп олурар чүве...

Өвүр кожуунун эң-не ырак, оза-лаш сууру. Бодап көрүңер даан. Дүннүн караңгызы-дыр, хат-шуур-ган, чаыс-чайык-даа үези-дир. Ко-жуун төвүнчө бергедеп аараан кижини арт-сын, хем кежилдир апар чыдырда кээргенчиг кижиге төлүнүн тыны хенертен үстүп болгай. Божуур шагы чедип келген чалы ие дирик, үш-дүн ортузунда канчаарыл, кайы ыракта Ханда-гайтыже Калчан-Артты ажып чы-дар эвес. Ынчангаш шыдыраага дидим, шийтпирлиг көш кылыры дег, чаңгыс идегелдиг, шынныг базымны кылыр апар. Участок эмчизи болуру — улуг алдар-дыр, чоргаарал-дыр. Куулар Саглыга ажылдап тура, «Тыва Республика-

ачамнын «Чон аразына чоргаар чурттаар» деп сөстөрүн, эвээш-биче-даа бол, бадыйтап чоруур хевирлиг мен, акым — деп, ол менээ чугаалап орган кижиге.

Хевирлиг эвес, херек кы-рында бадыйтап чор сен, дунмам. Бо чылын 2010 чылда сен шы-дыраага республика чемпиону болдун. Удуртуп турарың Өвүрнүн төп кожуун эмнелгези республи-када эки ажылдыг коллективтерге санадып турар болгай. Аңаа ажыл-даа-ла сес чылдың нүүрүн көрө бердин. Саглыга канчаар ажыл-даан сен, Хандагайтыга оон-даа эки ажылдаар апар сен. Сээң че-дишкениң дээш өөрүп, чор-гаарланып чор мен, Валерий Нико-

САНЫ-МӨГЕНИН ХЕЙМЕР УРУУ

Мээң авамны Ханды Саны-Ширевна Ооржак дээр. Тываның Улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдун «Саны-Мөге» деп чогаал-ының кол маадыры Саны-Ши-ринин хеймер уруу. Кырган-ача-выстың шын адын Саны-Шири Шаңгыр оглу Ооржак дээр. Чо-гаалчыны бижи турары-биле бистиң кырган-ачавыс-биле баш-тай ол малчыннар сьездизинге, оон соонда фронтуже белек чедирип чоруур деп турда ужурашкан. Арат Саны-Шири Ооржактын овор-хевир-биле чогаалчы тыва араттарын амыдырал-чурттал-газын чогаалга чуруп көргүскен.

1942 чылдың март 28-те «Ту-винская правда» солунга Тыва Арат Республиканың Биче Хура-лының Президиумунун Чарлыын езугаар Мөңгүн-Тайга кожуунун Каргы сумузунун мурнакчы мал-чыны Ооржак Шаңгыр оглу Саны-Ширини болгаш Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан өскелерни-даа шаңнаан деп бижээн.

Ол-ла чылдың март 25-тин солунунда ТАР-нын мурнакчы малчыннарының 1-ги сьездизинин депутаттарының саналдарын би-жээн. Ында Саны-Шири Ооржак мынча дээн:

— Эштер! Мен сьездиге Мөңгүн-Тайгадан келдим. 1930 чылда мен 30 малдыг турдум. 1941 чылда 605 малдыг апардым. Малымны үргүлчү одар солуп өстүрүп чор мен. Ам 770 баш че-дир өстүрүп сорулгалыг мен. Маа-дырлыг Кызыл Шеригге дуза-ламчы кылдыр 3 айтты, 1 буганы, 15 хой, өшкүнү, 7 инекти, хол-хал-тарын болгаш 75 акшаны чорут-тум. Удавас 5 баш хойну база чорудар мен. Бистиң районда тараа тарывайн-даа турар болза, 1 пуд сулары, 1 пуд ак-тарааны шенеп олуртур бодап тур мен.

Кызылга бир дугаар кээп ту-рарым бо. Кожуунуус төвү Ча-даанага безин барып көрбээн кижиге мен. Малчыннарың бири сьездизинге депутат болуп кел-генимге дыка-ла өөрүп тур мен. Кырган-даа болзумза, малым бажын ам-даа өстүрүп, Кызыл Шеригге фашизмни узуткаарына дузамны кадар мен—деп, төөгүлүг сьездиге оон чугаалаан бо сөстө-ринге кезээ мөңгөде чоргаар-ланып артар бис.

1943 чылдың октябрьның 20-де үнген «Тувинская правда» солунга

М.Рамазанова база бистиң кырган-ачавыстың дугайында бижээн. Ында фронтуже 17 айтты база 48 баш мал-маганны чоруткан деп турар. Ол-ла чүүлде кырган-ача-высты Күш-ажыл ордени-биле шаңнаанын, кайгамчык чараш хоорай Москвага четкенин, фрон-туга белек чедиржип чоранын дыка солун кылдыр бижээн. «Өң-нүктер берге байдалда билдинер» дээн эш Молотовтун сөстери сагы-жымдан үнмес. Ол сөстөр эртен эрте оттуп келиримге-даа, өшкү-хоюмну кадарып чорумда-даа, мээң-биле кады» деп, оон чугаа-лаан сөстөрүн ында бижээн. Ынчалдыр Совет Эвилелинге сет-кил-чүрээниң ханызындан дузалап, тирилгени ол күзеп чораан. Оон күзели бүткен. Амгы үеде салгал-дары бис аас-кежиктиг чурттап чоруур бис.

Кырган-ачамның хеймер уруу, бистиң ававыс, дыка биче сеткил-диг кижиге. Кырган-ачамның дуга-йында айтырарымыска, ынчан би-чин турган болгаш орта сагынмас-даа болза, улус-чондан дыңнаанын чугаалап бээр. Кырган-ачавыстың чугаазы ыттыкыр боорга, улус-чон Дүктүг-Ары деп шолалал каан. Ын-чангаш авам: «Арыларга дегбе-нер» — дээр кижиге. Бажынывыстың паштаныр черинге чайын ары шуут эндерик боор. Оларга кым-даа дегбес, бисти шап-даа турганын сагынмас-тыр мен.

Авам күш-ажылчы базымын Шуй суурга эмнелгеге санитар-калап эгелээн. Ынчан орус эмчилер турган дээр чораан. Ынчангаш-ла боор, авам орустаар, орус ырлар ырлаар. Ачам Доңгак Керттик-Ак Боктаевич-биле 2 кызын, 1 оглун, уйнуктарын эртем-билигге чедир-геннер. Эмнелге турган бажыны авамга берген, ачам ам-даа ол бажында чурттап орат. Ававыс бо чылдың февраль айда чок апарган. Авам анаа черле орбас кижиге болгай. Үнген-кирген чону ол үзүлбес. Кудай-дой боорга мал-маганын, ширтек-дөжөөн хоор чонунун ажы-төлүңгө белекке берип чорду.

Авам Улуг Тирилгенин 65 чыл оюнга чедир 3-ле ай чедир чурт-тавайн барганы дыка-ла хому-данчыг болду. Хей чону ону сөөл-гү оруунче үдеп кагды.

Татьяна САМБУ-ХӨӨ.

Улуг-Хем кожуун.
Чодураа суур.

Көдээден медээ

ИЙИ ДАКПЫР БАЙЫРЛАЛДА

Чөөн-Хемчик кожуунун Ийме сумузунун көдээ Культура бажынына Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, Тываның Улус-тун хөөмейжизи Максим Ча-ламович Дакпайның 90 харлаа-нынга, көдээ Культура бажыны-ның тургустунганындан бээр 30 чыл оюнга тураскааткан мара-фон чоокта чаа болуп эрткен.

Аңаа С.Б. Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдыг бажынының килдис эргелекчизи Зоя Доржуевна Мон-гуш, Россияның болгаш Тываның культуразының алдарлыг ажил-дакчызы Зоя Кыргысевна Кыр-гыс, Р.Д. Кенденбил аттыг рес-публиканың уран чүүл школазының директору Валерий Дыртый-оол-ович Ондар, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Өнер Хүлер-оолович Ондар, Чадаанада «Өг» КУБ-тун директору Байбек Надаажапович Монгуш, Тыва Рес-

публиканың Улустун хөөмейжизи Конгар-оол Борисович Ондар бол-гаш өскелер-даа киришкен. Ко-жуунун культура килдизи, көдээ Культура бажынының ажилдак-чылары 18 хардан өрү назылыг оолдар аразына тыва хүрешти, аът чарыжын организаастааннар. Сумунун чону, Максим Чаламович Дакпайның ажы-төлү, чоок кижилери марафонга кирип, Культура бажынының сайзыралына ботта-рының үлүүн кириштирип, мате-риалдыг, моральдыг дузаны кат-каннар. Байырлал профессионал артистерниң концерти-биле доо-зулган.

Культура бажынының директо-ру Хүлер Ондар, уран чүүл удур-тукчузу Аянмаа Монгуш марафон-га кирип, ачы-дузаны каткан чонунга өөрүп четтиргенин илереткен.

Вячеслав МОНГУШ.

Чадаана хоорай.

В.Куулар оолдары-биле.

ылы кирер. Аарыг-биле нарын, берге айтырыг-ургузуп келир, аңаа база-ыдыраага дег тирилгелиг ни» кылып, аарыгны дү-инче албадаар аргаларны ен.

Сыгы суурну ол тө-мизинден дудак чок чурт-таар. Улуг-биче саглыжы-л хан-төрөл чону деп тө-берген. Олар-биле Куулар муңгаралды деңге үле-ан, ам-даа ындыг-ла-дыр. Сыгыс ужуражы бергеш, чугаалажырга, хып дээн эзинден эгелеп ажылдаан чугаа кадында бо-ла сак-ар. «Амыдыралымда аас-и Саглыдан тыпкан мен. дываажан деп чүве бар саглы дээр мен. Сагыжы сеткилдиг, буянныг чон-изе, база-ла Саглыда дээр тигилээр кижиге.

Кандыг-даа хөөредиг ының участок эмнелгезин нүүрүндө эргелекчи-мун чурттакчылыг черге у чылдарда 150 чаш төл-ген, оларның иштинден аа кижиге ховаан, каң-ндып өзүп келген. Ырак-гаар суурга участок эм-нуу дээр, эң-не тывын-ыг-даа аарыгларны эмнел-шынарлыг болур. Куулар ыргларны эмнээринден берген нарын таварылга-ээр эмчи — хирург-даа акушер-гинеколог-даа чеже чаш төлдүн хини-азы болду ынаан. Саглы

ның кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атка төлөптиг болган.

2010 чыл Куулар дунмамның ал-бодунга-даа, ажы-төлүңгө-даа, өг-бүлезинге кайгамчык чаагай, он-загай чыл болган.

Кижиниң бир эң кол, чугула байы — ажы-төл. Дун уруу Лера оолдуг болган. Лера, ам ону Вале-рия Валерьевна дээр, Кызыл ко-жуунун прокурорунун дузалак-чызында ажылдап чоруур. Екате-ринбург хоорайга юридиктиг ака-демия дооскан. Ачазындан дудак чок шыдыраалаар. Шыдыраага республика чемпиону чораан. Сту-дент чылдарында ФИДЕ барым-даазы-биле тыва шыдыраачылар аразындан бир-ле дугаар спорт мастери болган.

Ортун оглу — Николай. Ава-ачазына бо чылын уйну-кыс шаңнаан. Николай Кемеровонун эмчи академиязын дооскан. Амгы үеде Кызылдың төп диш эмнел-гезинин интерн-эмчизи.

Хеймер оглу — Доржу. Бо чы-лын Новосибирскиниң Күрүнө университединче өөренип кирген. Угбазы Лера ышкаш, юрист болур.

Кууларның кады чурттаан ха-йыралыг эжи, уругларының буян-ныг ынак авазы Галина Кызыл-ооловна — Тыва Республиканың улус өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы. Россия Федера-циязының Президенти Д.А. Медведевтин 100 муң рубль түнүг грантызына (шаңналынга) төлө-птиг болган.

— Бежен харлааш, кырган-

лаевич! Эр хей! — дээш, ону куспактал кажык мен.

Шынап-ла, эр хей! Өвүр ко-жуунун төп эмнелгезинин кол эмчизи, шыдыраага 2010 чылдың республика чемпиону, мастерге кандидат, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады чораан Куулар Валерий Николаевич бо күзүн шыдыраа спортунун төөгү-зүңгө көстүп көрбээн маргыл-дааны организаастап эрттирген. Аңаа 64 хоочун, аныяк шыдыраа-чылар киришкен. Тыва шыдыраа-чылардан аңгыда, Баян-Өлгий аймаандан Сенгел сумуздан тыва, казах шыдыраачылар мөө-рейлешкени солун болган. Хоо-чуннардан Сенгел тывазы Дамбай Төмөр-уял тергилдээн. Аныяк-тардан Эдуард Ховалыг тирилээн. Тываның яңы-бүрү булуңнарын-дан, Моолдун Баян-Өлгий, Сен-гелден келген шыдыраачылар шуп-ту хол куруг үнмээн — кижиге бүрү-зү чемпион Кууларның холундан суй белектерни алгылаан. Маргыл-дааны эрттирерде, Куулар Вале-рий Николаевич эрге-чагырга-даа черинден, кокшул-хөрөңгилг кижилерден чаңгыс-даа көпей, өскүс анай-даа албайн, бүгү чарыгдал-шүүделди бодундан үндүрген. Мында чаагай үлегер-чижек көстүп турар — чаңгыс кижиге байырлал, маргылдааны, күзээр болза, эрт-тирип болур деп чүвениң бадый-калы бар-дыр.

Эр хей, Куулар! Чон аразына чоргаар чурттаар!

(Чуруктарны хуу архивтен алган).

ӨРЕЛЕР ДЭЭШ КЫМ БУРУУЛУГ?!

Электри энергиязы дээш чурттакчы чоннуң өрелеринге хамаарышкан чагаалар «Шын» солуннуң редакциязынга бо-ла кээр. Октябрь айның сөөлгү хүннеринде келген чагааны Кызылда чурттап турар Дырбак Күнзегеш бижээн. Чагаазында ол электри энергиязы дээш доктаамал төлөп турда-ла, өрелиг силер деп саазын келгениниң дугайында хомудап бижип турар. Шак-ла ындыг байдалга таварышканының дугайында Барыын-Хемчиктин Эрги-Барлыктан Демит-оол Сааяның чагаазын № 124 «Шында» «Чүгө өреленип турар бис» деп эге-биле парлаан бис. Республиканың өске-даа чурттакчылары ындыг байдалга таваржып турарының дугайында билер бис.

Чагаазының төңчүзүндө Д.Күнзегеш: «Ону харыылап турар улуска чедип, ол ажылды кым кылып турарын сайгарып, чонну бо човаландан уштурунун аргазын чугаалажып көөрүн диледим» — деп бижээн. Номчукчустун дилээн күүседири-биле республикада электри хандырылганың талазы-биле ажылдап турар «Тываэнерго» база «Тываэнергосбыт» бүдүрүлгелериниң төлээлери-биле ужуражып, чүвениң ужу-утказын тайылбырлап бээрин диледивис.

«Тываэнерго» ААН-ниң парлалга албанының ажылдакчызы Е.И. Локоткова ук ниитилел электри шугумунун инженер-техниктиг хандырылганын чорудуп турар бүдүрүлгө-дир дээрзин онзалап демдегледі. Ооң кол сорулгазы — электри энергиязын хереглекчилерге чедирери база электри четкилериниң, өске-даа дериг-херекселдерниң чогуур ужуруг ажаалдазы. А шигээткен энергия дээш төлөвир хүлээр, чыыр хүлээлгени бүрүнү-биле «Энергосбыт» чорудар ужуруг деп тайылбырлады. Бо чылдың январь айда «Тываэнерго» «Энергосбыт»-биле чурттакчы чондан төлөвирлер чыырында дуза кадарының дугайында кэрээ чарып алган турган. Ук кэрээ

езугаар «Тываэнерго» чурттакчы черлерге рейдилер чорудуп база «Энергосбыттың» парлааны кванцияларын чон аразынга тарадып турары ол. Ук кэрээ 2011 чылдың январь 1-ге чедир күштүг болур. Ооң соонда үстүндө адааны ажылды «Энергосбыт» бүрүнү-биле боду чорудар апаар деп, Е.В. Локоткова чугаалап турар. Төлөвир айтырыглары бүрүнү-биле «Энергосбытка» хамааржыр дээрзин ол айтытты. А бир эвес электри энергиязының шынарынга, азы чогуур ужуруг техниктиг хандырылгага хамаарышкан айтырыглар тургустунуп келгенде, **долгаары халас 8-800-1000-380** телефонче база Кызылда **9-85-00, 3-08-15** телефоннарже долгап болур.

«Тываэнергосбыт» ААН-ни — электри энергиязын Тыва Республиканың хереглекчилеринге садып-саарар ажылды чорудуп турар бүрүн эргелиг организация ол. Электри энергиязының өртөөн ТР-ниң Тарифтер талазы-биле албаны тургузуп турар болгаш ол республиканың бүгү девискээринде чаңгыс аай хемчээлдиг. Ынчалза-даа электри энергиязын «Энергосбыттың» эвес, а өске юридиктиг черниң (ведомствонун) хуу ажылгалында турар электри станцияларындан (ын-

дыг станциялар бар дээрзин хереглекчи билер ужуруг) шигээдип ап турар таварылгада электри энергиязының өртөө өске болуп болур. Ону хуу станцияның ээзи боду тургузуп алган бооп чадавас. Амгы үеде газ хандырылгалыг карт база хуу бажыңнарда электри энергиязының 1 Квт. өртөө 1,98 рубльди, электри плиталыг бажыңнарда 1,39 рубльди тургузуп турар.

Хереглекчилерниң кайы хире электри энергиязын ажылгааны бажың бүрүзүндө тургузуп кааны санаашкын чорудар чүүлдер (счетчиктер) санал, көргүзүп турар болгай. Оларның көргүзүлгелерин езугаар төлөп турар бис. База ол ышкыш шак ол көргүзүлгелер ук бүдүрүлгениң ниити даңзызынга кирген болгаш кымның канчаар төлөп турарын дорт көргүзүп турар. Ындыг чүве болза, чүгө доктаамал төлөп турар хамаатыларга «Өрелиг силер» деп саазыннар кээп турарыл, деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Бо айтырыгга «Энергосбыттың» ажылдакчызы И.В. Афанасьев мындыг харыы берди: «Чоннуң счетчик көргүзүлгелерин хынаар, бүртүкээр кижилерни чурттакчылыг черлерде тус-тунда тургускан. Шак ол кижилер кварталда бир катап бажың бүрүзүн кезип, оларның көргүзүлгелерин демдегледі алыр ужуруг. Бир эвес ол үеде кандыг-бир чылдагаан-биле бажыңның ээлери бажыңыга турбаан таварылгада ол хынакчы ук бажыңда счетчик чок деп демдегледі ап болур. А ол таварылгада ук хереглекчилер электри энергиязы дээш бир хүннүн ортума өртөөн төлээр апаар. Ук өртөө тургускан тарифтен улуг боор дээрзи билдингир. Дараазында санаарда шак ол өртөө-биле санал чоруй баар, ооң түңнелинде мындыг өрелер тыптып турары база ында». Чамдык таварылгада ол машина-техниканың частыры-даа бооп болур дээрзин И.В. Афанасьев база айтып турар. Ынчан-

гаш ооң сүмелээри болза, моон мурнунда доктаамал төлөп турбуже, өрелиг силер деп саазын алган болзунарза, ону херекке албайн, счетчиктиң көргүзүлгелерин езугаар төлээрин уламчыланар. Ол ышкыш квитанцияда «оплаченные показания» деп одуругда айтып кааны санны кичээнгей алырын сүмелеп турар.

Ындыг бе дээрге, өрелиг силер деп саазын чедип келирге, дүвү-ревес кижилер кайда боор, ылаңгыя доктаамал төлөп турган кижиге суг болза, шынап-ла, хоранның-даа болгай. Эчизинге чедир сүржүп алганы-ла дээр, ынчангаш хамаатыларның кайы ырактан, эки дизе, кожуун төвүнче, а оон артык Кызылче барып, сүржүп турарлары ол. А ол дээрге акша чарыгалды, кижиниң үези, кадык-шинээ-даа болгай. Ол чүүл хереглекчилерге таарымча чок байдалды тургузуп турар дээрзинге «Энергосбыттың» ажылдакчызы бүрүнү-биле чөл-шээренип турза-даа, ук хемчег ийи талааның сонургалында болганда, ону чорудары чугула деп демдегледі. Ынчалзажок кандыг-бир кижиниң азы техниканың-даа болза, частыры дээш өске-бир кижилер чарыгалда дүжөр болу бээрге, арай-ла шын эвес апаар эвес бе? Ынчап кээрге доктаамал төлөп турар хереглекчилерниң хомудап турары-даа чөптүг-дүр. Барыын-Хемчиктен Д.Сааяның: «Чаңгыс менде ындыг өрө-шире түңүн салып турда, бүдүн республиканың өрөзи чүс ажыг миллион рубль чедип турбайн канчаар!» — деп бижээн сөстери угаанга кирер-дир. Ынчап кээрге төлөвирлер шүүш-түрер ажыл ук бүдүрүлгедө чогумчалыг организастаттынмаан, оон уржуундан шак мындыг байдал тургустунуп турар-дыр деп түңнелге келдирис. Аңаа «Тываэнерго-сбыттың» ажылдакчызы: «Мындыг байдалга таварышкан, ылаңгыя ыраккы кожууннарда чурттап турар хамаатыларга бистиң 5-60-

87 «изиг шугум» телефоннаарын сүмелээр-дир менде фонче долгааш, бодунуң санынарың дугайың медээни ап болур силер чугаалаарыңа өй болду».

Шүүштүрүлгө ажыл чалыг чорбайн турар, оондан шынны-биле төлөп хереглекчилер когарал турмуданчыг-даа бол, ук ажыг рудары чугула херек дээш гыжып шыдавас бис. Чүгө ажылгааны электри энергиязы дээш чыл-чылы-биле төлөп, а чамдыкта ону оор шигээдип ап турарлар болгай. Ол чүүлду база кден салбаза чогуур. Ша бодунун хамааты харыы күүсетпейн турар хамааты илередири-биле ону доктрудары чугула. А ындыг хөй дээрзин республика такчы чонунун электри энергиязы дээш өрөниң түнү доктхеречилеп турар-дыр.

Чурттакчы чоннуң а электри энергиязы дээш турар кижилерниң даңзы-лизетп сайгарып кээрге, а хемчээлдиг өрелиг кижилеринде бюджет организастаада ажылдап турар, социалды эки, харын-даа оларын зында федералдыг чергелеринде ажылдап турар тылар хөйү-биле бар болгудакцияже чагаа бижип турчукчулары-биле социал талаан энергия дээш ак себиле төлөп, харын-даа сагыш човап турарлар-дээрге оларның бедик туружун көргүзүп турар. Ынчап кээрге электри энергия дээш доктаамал төлөп турар ону «хаайынга безин» кижилер дээш акша-төгөс сагыш-сеткил-даа талаз когаралга таваржып турар. Кымны-даа буруудадыр чогуу-на шупту чүве боттары-биле хамааты тавустан, социал-культуртуг ливистен хамааржыр дутпаалынар.

Аяна БИЧЕ-

«Ойнакчы» операцияның түңнелд

ТУРАРЫ, ТУРБАЗЫ ЧОНДАН ХАМААРЖЫР

Россия Федерациязының «Мөөрейлиг оюннарны организастаар болгаш эрттирер талазы-биле күрүнениң эргелен-башкаар ажыл-чорудулгазының дугайында болгаш Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер кирирениң дугайында» 2006 чылдың декабрь 29-та №244-ФХ Федералдыг хоойлунун негелделеринге чөрүштүр Тыва Республиканың девискээринде мөөрейлиг оюннар ойнаар албан черлери ажыл-чорудулгазын барык ажыы-биле «Интернет-кафе» болгаш лотерея клубтары деп ат-биле чорудуп турар.

Республиканың девискээринде 44 албан черлери мөөрейлиг оюннар эрттирер талазы-биле чажыт ажыл-чорудулганы чорудуп турар, оон иштинде 86 хуузу Кызыл хоорайда, Улуг-Хем болгаш Бии-Хем кожууннарда 2-2, Чөөн-Хемчик болгаш Танды кожууннарда бир-бир ойнаар черлер бар дээрзин янзы-бүрү дөстөрүнүң дузазы-биле тодараткан.

Бо байдалга хамаарыштыр хамаатыларның мөзү-шынарын, эргелерин болгаш хоойлу езугаар сонургалдарын камгалаар сорулга-биле Тыва Республикада ИХЯ ук яамының экономика-административтиг иштелгениң кезектериниң ажылдакчы-

ларының санындан бөлүктү тургускан. Олар сентябрь 20-ден октябрь 30-ге чедир «Ойнакчы» деп ат-биле оперативтиг-профилактика хемчеглерин чоруткан.

Чоруткан хемчеглериниң түңнели-биле 72 система блоктарын, 44 лотерея ойнаар автоматтарны, 40 лотерея кейдиг ойнаар дериг-херекселдерни, 35 суук кристалл мониторларны, 3 медээ шыгжаар чүүлду (материнская плата), 6 серверлерни хавырған.

Мөөрейлиг оюннар организастап турган кижилерге болгаш аңаа кээп ойнап турган кижилерге хамаарыштыр РФ-тин АЧХ кодекзиниң 14.1 чүүлүнүн 1 кезээ, ТР-ниң АЧХ кодекзиниң 3.8. чүүлүнүн 1 кезээндө көрдүнгөн административтиг иштелге ажылдарын чорударын дааскан.

Чижээ, Чүлдүм 58 дугаар бажында оран-саваны хынап тура, 14 ойнаар автоматтарны ажылдап, акша-биле ойнаар мөөрейлиг оюннарны чорудуп турганын илереткен. Организаторга хамаарыштыр административтиг иштелгени чорударын онааган.

Албан чериниң документациязын өөренип көөргө, канцелярия барааннарын садып-саарарының деңгелин бедидеринге идиг бээр лотереяны чорудар деп каан бол-

ган. А херек кырында хыналда үезинде тодарааны болза, клубтуң ойнакчылары 50 рубль түңнүг эге долааны оюн эгезинде кирип турар болган. Үстүндө сорулга аайы-биле лотереяның негелдезинде оюнга киржир эрге дээш долаа акша төлөвөс ужуруг. Оон аңгыда лотерея аппараттарын көөргө, даштыкы демдектериниң аайы-биле ойнаар автоматтардан ылгал чок болган.

Профилактика операциязын чорударына киришкен ажылдакчыларның кичээнгей мөөрейлиг оюннарны эртип турарын чүгле найысылалдан эвес, а республиканың кожууннарындан илередири уланган турган.

Ак-Довурак хоорайдан үнүп бар чыдар орукта АТБ-ниң оран-савазында хоорайның чурттакчыларына ойнаар автоматтар артынга хостуг үезин эрттирерин сүмелеп турар.

Оон аңгыда мында оон организатору сайгарлыкчы бодунун ажыл-чорудулгазын күрүнө бүртүкел чокка чорудуп турары илерезин. Милиция ажылдакчылары экспертизаны чоруткаш, моон 9 система блогун хавырған. Бо сайгарлыкчының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр РФ-ти КХК 171 чүүлүндө көрдүнгөн кем-херек үүл-

гедии азы хоойлудан дашкаар сайгарлыкчы чорукту чорутканы илереп турар. Хыналда ажылдарын дооскаш, кеземче херээн оттурарының дугайында айтырыгны шийттирлээр.

Херек кырында амыдыралда бадыйкаттынып турары болза, милиция ажылдакчылары чаңгыс ол-ла кижилерден дериг-херекселдерни чаңгыс эвес удаа хавырып турар болза, ээлери катап база херек аппараттарын садып ап, хоойлудан дашкаар ажыл-чорудулгазын уламчылап турар.

Ооң-биле чергелештир эрге-хоойлу ажылдакчыларының мурнунда бо хүннерде ол мөөрейлиг оюннар организастап турар черлерниң ээлерин административтиг кем-херек үүлгедии оонаар дээрге, элээн каш бергедээшкннер (чидиг айтырыглар) тургустунуп турар. Ооң чылдагааны болза федералдыг хоойлужудулгада мөөрейлиг оюннар организастаар болгаш эрттирер талазы-биле ажыл-чорудулганы хоруп турарын хажытканы дээш административтиг харыы-салга оонаар эргени РФ-тин субъектилеринде көрдүнмейн турар.

2006 чылдың декабрь 29-та хүлээп алганы №244-ФХ Федералдыг хоойлунун мөөрейлиг оюннарны организастаар болгаш эрттирер

талазы-биле ажыл-чоруду хоойлудан дашкаар боттарының талазы-биле негелде хажытканы дээш харыысал оонарын дорт көрүп турар лерниң нормазы РФ-тин Кодекзинде чок болуп турар чорук юридиктиг албан чериниң болгаш хуу сайгарлыкчының хоойлудан дашкаар ажыл-чорудулгазын документ езу долдурарын нарынчыдып турар.

Үстүндө айтыканы-биле баштыр найысылалдын болгаш республиканың кожууннары чурттакчыларынга «Боттарының күш-ажылына-биле чыгарган акша-хөреңгилерин «чөп холдуг» дээрбечилерге боттары эки тура-биле мөлчүдүп турар силер» — деп чугаалап, кожуунун кылып турар чүүл боду харыысалгалыг болурун библишкнче кичээнгейн уламчыдырары чугула. Мөөрейлиг оюннар Тыва Республиканың девискээринге турары, турбазы бодунан дорт хамаарыштыр бодунан дорт хамаарыштыр

Инна АЛЕЕВА
ТР-де ИХЯ-ның Үндүрү херек үүлгедиглериниң талазы-биле эргелелдиг бүртүкел эргелиг улуг операциязын милицияның капитаны.

БҮЗҮРЕЛ

Төмөңгү. Эгези №139
«Шында»).

Бистинге бараал, авамга
алды — дей-дир.
жы, ажыбас. Мен анаа. Уруг
жоруй барды. Арным чодуп
оода чунуптар суг болза
бодоп оорумда, артымда
мен кижик оорустай-дыр:

анчап бардың, кызым?
тур сен бе?

ажым чайбышаан олче
кээримге, менче көрүпкеш-
тен хевирлиг, холумдан че-
гаш, бажыңынче кири бер-
жырбас, ыглава, кижик төлү
да чорур» дээр болгай, ты-
дээш, чундургай, ашкарып-
кагды. Ванна деп чүвени
аар көрүп, изиг-соок сугу
айтып бээр, шампунь
ебиле бажымны чеже-даа
ууп сонургадым. Студент
арыг, чараш хептерин ап
элберерттир чуп каан
ни: «Ам черле өйү келген
октаптаалы» — дээр, кел-
п олурзумза-даа, бажым
ындам.

е улус болган. Соңгаартан
келген бо орус башкы-
ш-өөрү-даа, студентилер-
тап чугаалаар, буянын, кел-
кидиг, башкы ажылынга
ен деп хүндүлээр чораан.
даларны чедишкенин
д, өөрүм уруглар-биле бир
чурттай бердим. Онаалга
дээш чайлыг үе эвээш-даа

ыштаныр хүннерде башкы-
ң бажыңынга чедип, кан-
еренип турарымны, танцы,
ол бөлгүмнеринче кирип
ны чугаалаарымга, олар
рүүр. Каттырып-каттырып
ргаш, Варвара Степановна
и чиген таваамче чаагай
атап-катап салып каап
өрүп кааш, баарым ажый
жиклерниң экизин, кандыг
лду болганым ол, чонумга
кылымза экил» — деп бо-
мен. Эки өөредилгелиг
пендиям шору, идиктер
ыр арга база тыптып кээр.
ириг курска ынчаар өөр-
ты үеде училищениң сеп-
кылышкаш, акшаны ажил-
турдум. Ам-на бо күзеп-
м доозар үемге чедир,
й арткан...

ыл байырлалыңын бетинде
е өрээл эжиин бир кижик
ыр. Чем кылып турган

жык, кириңер — дидим.
оожум «Эки» — деп ту-
рүпкеш, аксым ажиттына
оор ийин: кончуг-даа ча-
ниг хеп кеткен бедик оол

и — деп ыттаан ирги мен
м аяар соғаш кындам.
аны көрүп болур бе?

а дем-не хоорай кирген

чыдар силер аа, Мөгеш

у деп.

оода шайдан аас депти-

да болур ыйнаан, даштын

анап турар, доңуп турлар

ырлыг! — дээш, үне бер-

ың аас-кежиктиин, ол хи-

оол анаа ынак, мээң та-

Шериглеп каалкан ышкыжыл. Эки-
зин! Адыр, вахтадан барып теле-
фоннаптайн» — дээш, үне халыды.
Бажыңынче безин долгап турар,
шуудаан улус-тур деп бодап каг-
дым. Даң адар, хүн үнерге-ле деп
хөөрөтпес-даа бол, ол оол сагы-
жымдан үнмөстөң. Ынакшыл деп
чүве ол эвесле деп бодаар апарган
мен.

Бир-ле хүн Рада мени угбам
сугже бараалы дээш, эдертип ал-
ган. Чеде бээривиске, эжик ажит-
тынза-ла, Мөгеш бо тур. Арны-
бажым изиңейни берген. Менди-
лештивис. Шайлап орувуста Рада
бисти таныштырып кагды. Оолдун
шын ады Мөгө-Байыр, шала ады
Мөгеш чүве-дир. Рада-биле кады
төрөөн угбашкыларнын уруглары
улус-тур. Оолдун менче кичээ-
гейлиг хайгаараан көрүмүндөн дес-
келексер, базар-баар чер тыппайн
эдереп турумда Раданың угбазы
ам-на чедип келди. Оң соон дарыг
хөй-ле сумкалар туткан эр кижик
кирип кээр, ачазы-дыр аа деп
бодан мен. Ачазының чолаачызы
болду. Ачазы бухгалтерлеп ажил-
дап турар, ачазы улуг дарга кижик
деп, Рада менээ чугаалай-дыр.
Мөгеш оларнын чангыс оглу деп
база немеп кагды. Эжимниң угбазы
дыка чугаакыр, сонургак кижик
чораан. Авам-ачам суурда чурттап
орар бөдүүн улус, угбаларым
өгленип алгаш база-ла суурда чурт-
тап артып калганын бодум билбейн,
ажыт-чажыт чок чугаалап берген
болдум.

—Көрдүң бе, кыс кижик бодан,
Вера. Эки чурттаар дизе, өңчү-
хөрөңгилег, мал-маганныг болза
эки.

—Чедип алган эртемим аайы-
биле ажилдап чорааш, амыдырай
бээр мен — деп бүзүрээр мен.

—Ол чүү дээрин ол, кыс. Чер
шыяр адыр дуогулуг мал чок
келини кым хүлээр боор. Ажы-
төлдүн өңчүзү албан турар ужуруг
чүве-дир.

—Авай, бистерде, хоорай улу-
зунда, өңчү бар чүве бе, адыр
дуогулуг мал аан — дээш, оглу кат-
тыра-дыр.

—Чоп чок чүвөл? Дуу ол хал-
тарда чыдар аш-чемни чүге суурже
өскөдип турар кижик мен, сээң мал-
маганыңны эки карактап, өстүрзүн
дээш.

—Өңчүлүг боорга черле эки
болбайн аан, ынчалза-даа ийи боду
ынак, хүндүлөжип чурттаар болза,
база эки чурттап болгай — деп-
теримге, улам дытты берди:

—Ох, ол ынакшылдан бажың
тудуп аар бе, хеп садып кедипкен
бе, аш-чем дозуп чири бе. Анаа
чугаа, хоозун ынагың-дыр. Амгы
үениң аныяктары холга тутканын
алдым дээр ужуруг. Хей чүвеге
бүзүрөп чорбайн — дээш, чугаа-
ланып шаг болду.

Чараш ынакшылга таваржып,
эки чурттаан болза деп чорур
тенек кижик эвес мен бе деп бир
муңгараан үем ол. Сөөлү барып,
Рада чайым чогул дээш, кино, кон-
церт баарындан ойталап кааптарга,
Мөгеш-биле иелзэн чоруррувустан
арай сестип, авазыңга чер шыйып
оыттап чорур мал-маганныг келин
херек болган чүве ийикле деп, бо-
ла ыт чок боданы бээр мен. Ын-
чалза-даа чай-дыш чок саарлып
баткан саарыг дег, баштайгы ынак-
шылдың чайганы мени ааткыш-
тал, улам ханы апар чыдарын мүн-
тап миннип турдум. Шылгалда-

рымны чүгө бештерге дужаагаш,
кызыл дипломну алдым. Даарта-
зында Мөгеш мени бажыңынче
чалаан. Чаагай чемнер делгезн стол
артыңга олуруптарыыска, шам-
панскоени ажыдып, диплом алга-
ным дээш менээ байыр чедирдилер.
Элзэн болганда Мөгеш туруп
келгеш, чугаалай-дыр

—Авай, ачай, мен Верага ынак-
тыр мен, өгленип алыр күзөлдиг
мен. Чөпсээреп көрүңер. Өрээл
ишти ыржым...

—Өөрөмөс кижик сен бе? Када-
йың канчап азыраар сен? — деп
арай боорда чүү шаг болганда
ачазы айтыра-дыр.

—Чүге өөрөмөс боор, спорт
мастери аттыг болгай мен. Тренер
башкы болуп ажилдавышаан,
өөрөңгей мен...

—Күжүр оглум, каяа чурттаар
деп турар улус силер? — авазы ынча
дээр, оглу кайгай берген хевир-
лиг, харылай-дыр:

—Авай, бодум өрээлимге чурт-
таай-ла мен, дөрт өрээл квартирага
канчап сыңмас деп бис.

—Ачазы, ачазы, оглуң чүү деп
турар-дыр — дээш, кадайы алгы-
рарга, оозу:

—Бодун оглуң көр, Балдаюнова
— дээш тура халааш, кабинетинче
кире кылаштай берди.

Кайыгыс-даа ыт чок олур бис.
Мөгештиң авазы бир холу-биле
карактарын дуй тудуп алган олур-
ла, оор. Хөмө кээп турар ыр-
жымны шыдап чадап кааш, столда
турган аяк-тавакты чыгып, чуур дээш
салып турумда, авазы:

—Мээң тавактарым, мээң
столум. Чүге-даа дегбе — дей-дир.
Ыды бергеш, хеп азар өрээлге
келгеш, дүвү далаш кеттинип тур
мен.

—Адыр, бичии мана, мен сени
чедирип каайн — дээш, Мөгеш
хевин ап, өрээлинче кирди. Тонна-
нып алгаш, бөргүм ап чыдырымда
билзэмден хеп-хенертен кижик
сегирип алды:

—Менээ дузалашкан кижик
бооп, мээң оглум элзедип алдың.
Чок, чангыс оглум сенээ бербес
мен, адап-сурап кээр улусуң бар бе,
ак энчек чадып, аалчы өрү чалаптар
шааң бар бе, чиде бер ыңай. Мээң
орумга турба, шоруң — деп, кадай
шын-на сеткилин чажырбайн,
сымыранды. Ажынып-дарыңган
арынче көрүп турарымга коргунчуг
апарып, сөглзэн сестери безин «ш-
ш-ш» дзэн ышкыш болган. Чашкы
шаамда чурттап эрткен коргууш-
кунум база катап оттуп, кирер чер
тыппайн барып девидедим. Караам
шийипкеш турумда холумдан Мө-
геш чедип аарга, бажыңдан үнү-
түвүс. Чугаа-соот чок байырлаш-
каш, өрээлимче кире берген мен.

Эртен эртежики туруп алгаш, Өө-
редилге яамызыңга четтим. «Чедери
берге, эң-не ырак кожуунуң бир
школазыңче ажилдадып көрүңер»
— дээримге, амырап-амырап,
Тожуже баар таңмалыг бижик
берип кааннар. Оон чоруткаш, орус
башкыларым бажыңыңга чеде
бергеш, үш чыл ишинде чүге чан-
майн турганымны, ам кээп авам-
ачамны сактып, чаныксап турарым-
ны ыглап оргаш, чугаалай-дыр:

—Директор бүгү башкыларны
кабинетинче кыйгырып тур. Кызыл
чурттуг чаа башкы келген-дир...

Бо ырак оранче кел чыдар, мен
ышкыш бууккан кижик боор ийин деп
бодавышаан, оожум кирип келдим.
—Вера Долаанова, чаа келген
башкы — Мөгө-Байыр Хертекович
— деп, директор башкы бисти
таныштырды.

—Вера — бүзүрел ышкыжыл —
дээш оол холун сунду.

—Ийе. Бүзүрел — дээш, оон
холундан четтинип алгаш, эжикче
углаптыгыс. Бистиң ийиниң адыжы-
выска бүгү делегей — бүзүрел, иде-
гел болгаш ынакшыл сыңчы берди.

даарымга, кижик ада-иезинге чүгө
чырык черге чаяп кааны дээш
безин ынак болгу дег. Аваның
база сеткили аарып чорур чадавас,
чангаш кел. Чанар оруумче ол-ла
хүн үнүпкен мен.

Бажыңга келиримге кижик-даа
чок. Ындыкы өрээлдин эжи
хаагыг. Ажыдыптарымга ачам
мени көрүп кагды.

—Уруум, Вера, чедип келдин
бе...

—Ийе, ачай. Башкы эртеми
чедип алгаш, силерни көрүп каар
дээш келдим. Ам каш хонгаш Тожу
чорур мен, аңаа барып башкы-
лаарым ол.

—Ындыг ырак оранче бичии
кижик чорудуп чүзүл, даргаларнын...

—Ажырбас, ачай. Чурттаар
бажың бар дээр, өөрүп тур мен.
Бо көр, сенээ чылыг уктар, хөйлең
садып эккелдим.

—Ачазының алдын кызын көр,
өөрөңгеш, эртемниг база белек-
селек база эккелген. Аваң чогул бе,
уруум?

—Чок, көзүлбеди.

—Бызаалап чоруткан чүве ийин.

Ам кээр чыгаан бо. Улуг сүрээдел-
биле манал турганым авам бажыңга
кирип келди. Эки дээримге, удур
мендиззеш, кайызы силер, танып
чадап ор мен — дей-дир.

—Авай, мен-дир мен, уруун
Вера...

—Поок, өскерилгениңни аа,
кандыг чор сен?

—Чок, мен анаа. Ырак суурга
башкылаар дээш чорур бетинде
силерге кире дүштүм ийин.

—Ийе, суур кадайларыңдан
дыңнаан мен. Сени өөренип турар
деп... Ол-ла болду, чугаавыс. Ийи
хонук дургузунда бажыңны чугай-
лап, хеп-сын чуп, ачамга эмчи чалап
эккеп турумда, авам ыт чок мени
кайгап, көрүп каап турарын
эскердим. Харын-даа арныңдан
бүзүркөсөйин турар шырай үр-ле
читпейн турду. Чорур хүнүмде
авам-ачам, угбаларым-биле ба-
жыңга-ла байырлашкаш, автобус
турар черге чоруптум. Шимчеп
үнүптеривис билек, соңгадан көө-
рүмге өшкү чедип алган халып оор
авамны көрүп кагдым. Оң арны
ыглап алган боорга, ыжы болгаш
караам чажы база бадып эгеледи.
Өшкү четкен кадай кижик автобус
соондан хол чайып ынаар-ла ырап
чыдып кагды. Төрзөн черимден
ырап бар чораан бодумну сак-
тырымга, ыяш будуунга олургаш,
чүглерин аштап алгаш, ужул чо-
рупкан кушкаш дег болдум. Дээрже
ужул үне бээр, ыяштын будуу
чайганып артып каар ийик...

Чедер черимге чеде бердим —
ивижилер чурттап турар бичии суур.
Өөреникчилер он ажыг кижик, эге
класс улузу ол. Директор башкы
бичии, чавыс бажыңны чугайладып,
септедип каан болду. Орун, стол
бар, одаар ыяш белен.

Эң баштайгы кичээлимче сести-
сести киргенимден бээр каш хонук
эрткен. Класска кыдырааштар
хынал оорумда, мээң үем хире аныяк
башкы халып келгеш, чугаалай-дыр:

—Директор бүгү башкыларны
кабинетинче кыйгырып тур. Кызыл
чурттуг чаа башкы келген-дир...

Бо ырак оранче кел чыдар, мен
ышкыш бууккан кижик боор ийин деп
бодавышаан, оожум кирип келдим.
—Вера Долаанова, чаа келген
башкы — Мөгө-Байыр Хертекович
— деп, директор башкы бисти
таныштырды.

—Вера — бүзүрел ышкыжыл —
дээш оол холун сунду.

—Ийе. Бүзүрел — дээш, оон
холундан четтинип алгаш, эжикче
углаптыгыс. Бистиң ийиниң адыжы-
выска бүгү делегей — бүзүрел, иде-
гел болгаш ынакшыл сыңчы берди.

ТӨӨГҮЛҮГ АДЫВЫСТЫ ЭГИТСЕ ЧҮЛ?

Амгы Тываның чурт-девис-
кээрин бурун шагдан янзы-бүрү
чоннар, төрөл бөлүктөр, омактар
эжелеп чурттап чорааннар.

Бистиң эраның XVIII чүс чылда-
рынга чедир ук девискээрде кол-
дуунда түрк дылдыг түлүштер,
моюннар (оюннар), хөйүктөр
(уйгурлар), соодулар (чоодулар),
сойтугурлар (сойоттар) база кет-
самодий база фин-угор дылдыг
эвээш санныг «эштенчилер» (вас-
салдар), кол, ак, мат (маады), ту-
мат (туматтар) база кыргыстар
көжүп чорааннар. Тываны ынчан
«тыва» деп адавас турган. Ук сөс
соңгу чүккө чурттап чораан кет-са-
модий уктуг эвенк чоннардан кел-
гени илдең. Амгы Хакасия, Крас-
ноярск крайның девискээринде
агып чыдар Туба, Тыва деп хем бар.
XVII-XVIII чүс чылдарда Саян-
Алтайны эжелеп келген орус
казактар тус черниң чурттакчыла-
рынга ук атты нитизи-биле берген
дээр эрги христиан бижимелдер-
ден билдинип турар. Амгы хакас-
тарнын ханында ынчангаш кет-са-
модий, фин-угор холумактар бары
ону бадыйкап турар. Ынчангаш
хакастарнын хаастарнын Уранхайга
Хаасут деп кожууну турган, 60 хире
хуузу европейжи хевирлиг бол-
ганы — оң херечизи.

XVIII векте Томскиниң орус
казактары Саян-Алтайже халдааш,
хаастарны, ызырларны, мааттарны,
кызылдарны база качинерни кыра
шаап эгелзэн. Ук чоннарнын хөй
кезиин узуткаан, а чамдыгызы Саян
(Ар сыннарын) сыннарын ажып, ам-
гы Тывага кээп хоргадап ал, чурттай
бергеннер. Оларнын салгалдары
амгы кыргыстар, чоодулар, маады-
лар, салчактар бо.

Ынчан Тываның нийти ады
Уранхай турган. Ол кайың кел-
генил дээр, тывалар сөстүн мур-
нунга «м», «л», «т», «н» деп үннер-
ни адавас чанчылдыг. «Ном» дивес
«Ом» дээр, «туран» дивес «уран»
дээр. Сөстүн ортузунга «нг» деп
үжүк каттыжышкынын адавас.
«Тенгис» дивес, «Тес» дээр,
«тенгер» дивес, «дээр» дээр.
Ынчангаш амгы Тываның төөгүлүг
шын ады — Туран! Турктар чуртту
дээни ол. «Ан» деп кожумак чурт,
чер дигени ол. Турлар чуртту дээни
ол. Ир-ан, Казах-стан дзэн ышкыш.

Ынчап кээр, бисти уранхай
безин эвес, а туранхай дээр турганы
чөп. Моолдарнын «Ньюс товчо» деп
төөгү номунда уранхайларны —
чуркиннер деп адааны ужуруг:
чурук, турк дзэни ол. Ук төөгүсүс
турктар бис.

Ынчалза-даа бүгү делегей бисти
уранхайлар деп билип, улуг Чиңгис-
хаанның, Суметей-хаанның чоңу
деп билир турда, бис XIX векте
бодувусту чандыр, орустар өттүнүп,
тубо, тыва деп адай берген бис. Су-
метей дээр, сүме кадар, сүме-
лекчи дзэн ол. Ол уранхай кижик.

КНО-нуң ассамблеязы 2008
чылда «кандыг-даа чон бодунун
төөгүлүг адын эгидип аар эргелиг»
деп декларацияны хүлээп алган. Ол
бистиң эргевис-тир!

Бис XIX векте даштыкы дар-
лалдың, эжелелдин уржуу-биле
төөгүлүг уранхай деп адывысты
ышкыңан бис. Ам ол чоргаар ады-
высты эгидип алзисса чүл? Якуттар
«саха» деп төөгүлүг, үндзин адын
эгидип алдылар. А бис чоонган бис!
Уранхайлар!

Игорь ИРГИТ,

Тыва Республиканың уран
чүүлүнүн алдарлыг ажилдак-
чызы.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитеди

1. Арга-арыг участоктарын арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри болгаш эм үнүштерни чыыры-биле, дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулганы организаастаар сорулгаларга рекреация ажил-чорудулгазын боттандыраар сорулга-биле «Туран лесничествозу» күрүне албан черинин, «Тожу лесничествозу» күрүне албан черинин арга-арыг ажил-агый регламентинде доктаадып тургускан арга-арыгны ажыглаарының параметрлеринге дүүштүр арендаарының керээзин чарар эргени садар талазы-биле 2011. 02.21-де №1-ар аукцион эрттирерин чарлап тур.

1. Садыглаашкынның хевир: аас-биле садыглаашкын хевирлиг аукцион.

2. Аукционнун организакчызы: Тыва Респуб-

ликаның Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитеди.

Адреси: 667007, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», каб. 131—арга-арыг ажил-агый болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи. Телефон: 8 (39422) 6-19-18, факс: 6-11-94, E-mail: gk117@hxt.ru.

3. Аукционнун салыы: арга-арыг участоктарын арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри болгаш эм үнүштерни чыыры-биле, дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулганы организаастаар сорулгаларга рекреация ажил-чорудулгазын боттандыраар сорулга-биле арга-арыг участоктарын арендаарының керээзин чарар эргени дараазында аукцион едичиналары-биле садар:

Д/ч №	Арга-арыг участогунун кадастр дугаары, арга-арыг реестринде күрүне учедунун номери	Турар чери		Кварталдың тус-кайлаан шөлдүн №	Шөлү (га)	Ажыглалдың чөпшээрээн хевир	Аукционга кирген чүүлдүн эге өртээ (чылда аренда төлөвиринин эге хем-чээли) рубль-биле	Долаанын түнү (рубль-биле)
		Лесничество	Лесничествонун участогу					
1.	89-2010-17	Тожу	Тоора-Хем	257.279, 289.281	4666	Арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри болгаш эм үнүштерин чыыры 49 чыл	2587,47	2587,47
2.	90-2010-17	Туран	Туран	198/27	2,0	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажил-чорудулганы организаастаар сорулгаларга рекреация ажил-чорудулганы боттандыраары-биле	3017,1	3017,1
3.	91-2010-17	Туран	Туран	227, 228, 229, 245, 246, 247, 248, 256, 257, 258	10929/7600	Ыяш белеткели 10 чыл	372675,19	372675,19

арга-арыг участогу эзлеттинмээн, ажыглаарына кызыгаарлаашкыннар тургустунмаан.

4. Аукционга киржиринин чагыын кириер чери, хүнү болгаш доостур хуусаазы:

аукционга киржиринин чагыын дараазында адреске хүлээп ал турар: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», каб. 131—арга-арыг ажил-агый болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи. 2011 чылдың январь 24-тен 2011 чылдың февраль 17-ге чедир ажил хүннеринде болгаш ажил шактарында.

5. Аукцион болур чер болгаш хүн: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», каб. 131—арга-арыг ажил-агый болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи. 2011 чылдың февраль 21-де 14.00 шакта (тус чериниң шагы-биле).

6. Албан-езуунун сайтызы: аукцион дугайында документацияны Интернетте албан-езуунун сайтызы www.gov.tuva.ru деп адреске кириер.

7. Аукционнун базамы—аукционга садып турар чүүлдүн эге өртээниң (чылда аренда төлөвиринин эге

хемчээлинин) 5 хуузу.

8. Аренда керээзин чарар хуусаазы: аукцион протоколунга ат салган хүнден эгелеп он ажил хүнүнүн дургузунда аренда керээзин чарган турар ужурулг.

9. Долаа төлөвир болгаш ону төлөөринин дугайында медээлер: аукционга киржири-биле 2011 чылдың февраль 17-ге чедир долаа акшаны төлөвир поручениези-биле аукционга саткан чүүлдүн эге өртээниң 100 хуу хемчээлдиг кылдыр аукцион организакчызының агар санынче шилчидер.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитеди.

ИНН 1701046164, КПП 170101001, Р/с 40302810800000000004 ГРКЦ НБ Респ. Тыва Банка России г. Кызыл, БИК 049304001. «Төлөвиринин ады» деп черге «Арга-арыг аукционунга киржилге дээш долаа төлөвир» деп айтыр.

10. Аукцион дугайында долу медээни болгаш киржикчилеринин документилерин аукцион организакчызындан ал болур силер. Тел. (8 39422) 6-19-18. Харылзажыр кижиле: Татьяна Михайловна Анашина.

Прокурор хыналдазы

АЖЫК-КОНЧАА БОДАП...

Бодунуң садынга хоойлуга удур контрафактылыг дискилер садып турганы дээш хууда сайгарлыкчы Сай-Хоо Ондарга хамаарыштыр Сүт-Хөл кожуунун суду административтиг харысалганы онааган.

Хуу сайгарлыкчыларның чаңгыс аай даңызын езугаар Сай-Хоо Ондар техниктиг информация херекселдерин садар эргелиг. Ук кожуунун прокурорунун чоруткан хыналдазының түнчелинде, оон садында контрафактылыг видеофильмнер болгаш видеоклипер бижиттинген ДВД-дискилер делгетингени илерээн. Дискилерде оон үндүрүкчүлериң, үндүрген чери-

нин, авторнун эргелеринин дугайында медээ болгаш дискиде албан айыттыг турар ужурулг чөпшээрел бижиктин дугаары база ук бараанның ылгалып турар тускай демдектери чок болган. «Бараанның чөпшээрелин база хыналда марказын» айыткан чыпшырар чүүлдер (наклейка) 55 даштыкы болгаш орус дискилерден чүгле 13-жүнүн бары илерээн.

Хыналданың түнчелинде РФ-тин 7.12 чүүлүнүн 1 кезээ—хоойлуга удур контрафактылыг бараанны сайгарып, ажык-кончаа алыр сорулга-биле авторнун эргелерин хажытканы дээш хууда сайгарлыкчыга административтиг харысалганы онаар дугайында доктаалды үндүрген.

Чингидир байдалды өөренип көргөш, контрафактылыг бараанны хавыраындан аңгыда, 1500 рубльге торгаар дугайында шийтпирни Сай-Хоо Ондарга хамаарыштыр суд үндүрген. Ук доктаал хоойлу езугаар күштүг болган соонда хавырган боттуг барымдааны узуткаарын суд шийтпирлээн.

Оя ОНДАР, Сүт-Хөл кожуунун прокурорунун оралакчызы.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин ынак ачавыс, акывыс, дуңмавыс, чествис, күдээвис Вячеслав Сумбаевич МОНГУШТУ сөөлгү орукче үдежи, бистин ашжүүвүстү, качыгдалывысты деңге үлежи, берге үеде биске мораль болгаш материалдыг улуг деткимчени көргүскен кады ажылдап чора. Күрүнениң теле-радиоккомпаниязының коллективинге, оон хоочуннар удуртукчулары А.И. Чымбага, Р.К. Кууларга, К.К. Донгакка, Тыва Журналистер болгаш Чогаалчылар эвилелдеринге, «Шын», «Тыва аныяктары», «Эртем сөзү», «Сылдысчыгаш» солуннарда ажылдап чор бүгү-ле эш-өөрүңге, Чыргакы суму чагыргазынга, оон даргазы Монгушка болгаш ТР-ниң Чазак Аппарадындан Н.Х. Кууларга, Б. Тайганың Тээлиден, Би-Хемнин Аржаандан келген кудалары дөргүл-төрелдеривиске, чаңгысклассчыларынга, ажы-төлүнүн эш-өөрү «Шын» солунну дамчыштыр четтиргенивисти илередип, мөгөөрдүр.

Өөнүң ишти, уруглары, акылары, дуңмалары

Бистин эргим, ынак ававыс, кады чурттаан эжиниң чөлөнгү Айлаңмаа Шойдаковна ООРЖАКТЫ сөөлгү орукче үдежи, мораль болгаш материалдыг дузаны чедирген төрелдеривиске, Кызыл Мажалыктын почта салбырының, ветеринария лабораториязының, аарыының эмнелгезинин, туберкулез эмнелгезинин, Культура ордунун коллективтеринге, Кызылдан, Бай-Тайгадан, Аксы-Барлыктан келген төрелдеривиске, ававыстың эш-өөрүңге, угбавыс Антониде Чогу ооловнага, улуг чаавыс Анастасия Каратовнага, кожаларывыска кудаларывыска, эш-өөрүвүске, чонувуска четтиргенивисти илеретпиз.

Өөнүң ишти, ажы-төлү

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.О.КУУЛАР.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ийитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09, оочулга — 2-03-87, улутпур — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7610. Чагыг 141. Номерни парлагже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тыва-Кредит» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304740.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалык коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирь регионнар аразының девискээр эргелиги «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккөн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-га парлаан.
(Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодаалары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылар.